

OSMANLI HUKUKUNDA MAHKEME KARARLARININ KONTROLÜ

(Klasik Devir)

EKREM BUĞRA EKİNCİ *

GİRİŞ

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılına kadar devam eden ve hukuk tarihi bakımından klasik devir olarak bilinen zaman zarfında mahkeme kararlarının kontrol usul ve teşkilatı incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle belirtilmelidir ki Osmanlı hukuku, İslâm hukuku tatbikatından başka bir şey değildir ve bu hukukun usul ve prensipleri Osmanlı Devleti'nde de aynen ve hatta geliştirilerek uygulanmıştır. Ülkemizde İslâm hukukunda olduğu gibi, Osmanlı uygulamasında da mahkeme kararlarının kontrolü ile ilgili müstakil hiç bir çalışma yapılmadığı, ancak genel tarih ve kurumlar tarihi ile ilgili araştırmalarda konuya kısaca değinildiği görülmektedir. Arşiv vesikaları da bu konuyu yeterince aydınlatıcı durumda değildir. Öyle ki, arşivlerdeki hükümlerde yalnızca dâvânın safahatı özetlenip tarihçesinden bahsedilmediği için, hükmün birinci derecede mi, yoksa istinafen mi verildiğini anlamak imkânı ne yazık ki çoğu zaman bulunmamaktadır. Bununla beraber yeri geldikçe gerek İstanbul Şer'iyye Sicilleri ve gerekse bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalardan olabildiğince istifade edilmiştir. Ayrıca teşkilât tarihleri, siyasetnâmeler, adaletnâmeler, hâturatlardan faydalanılmış, yakın devirlerde konuyla ilgili kaleme alınan eserlere başvurulmuştur. Makalenin birinci bölümünde klasik devir Osmanlı adliyesi hakkında genel bilgiler verilmiş; ikinci bölümde ise Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü mâhiyet bakımından incelenerek bu iş için getirilmiş usullerin özellikleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde mahkeme kararlarının kontrol mercileri, son bölümde ise mahkeme kararlarına itirazın etkisi anlatılmıştır.

Mahkeme kararlarının kontrolü (bugünkü adıyla kanun yolları) İslâm hukukunda da vardı; ancak Batı hukukundaki kanun yolu usullerinden biraz

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Kürsüsü.

farklıydı. Öncelikle bugünkü şekliyle istinafa rastlanmamaktadır. Çünkü bir kere İslâm hukuku coğrafyasında Avrupa hukukundaki istinafi doğuran âmillerin başında gelen feodalite yoktu. Tarihî bir gerçektir ki, Avrupa'da krallar, feodal beylerin baktıkları dâvâlara yeniden bakarak bunların yargı yetkisini kırmak ve hukuku merkezîleştirmek maksadı ile istinaf ve temyiz müesseselerinden faydalanmıştı. Ayrıca Batı hukukundan hayli farklı bir yapıya sahip olan İslâm hukukunda hâkimler benzer hâdiselerde çeşitli hukuk ekollerine âit hükümleri uygulayabilirlerdi. İctihad ile icthadın bozulamaya çağrı prensibi gereği, bir mahkeme hükmünün diğerine üstünlüğü yoktu. Ayrıca İslâm hukukunda da, monarşilerde rastlandığı üzere, hâkimler hükümdarın yargı otoritesini onun adına kullanan vekillerdi ve aralarında hiyerarşi söz konusu değildi, bir başka deyişle bütün mahkemeler eşit statüdeydi. Diğer yandan ister istemez hâkimlerin kendilerini tâyin eden siyâsî otoritenin hiyerarşik yapısının etkisi altında kalması da bu hukuk sisteminde kanun yolu mekanizmasının siyâsî otoritenin yapısına paralel doğmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Nitekim İslâm hukuku ve bunun klasik devir Osmanlı uygulamasında hâkimler belli yargı çevrelerinde hükmetmekle görevlendirilmiş bağımsız birer hukuk otoritesi olduğu ve devlet başkanı bile bunlara belli istikamette karar vermeleri hususunda baskı yapamadığı için hâkimlerden şikâyet ile hükme itiraz bir arada değerlendirilmiş, bir mahkeme hükmünün hukuka aykırılığı kanaati doğmuşsa hükmü veren hâkim kendisini tâyin eden devlet başkanına, dolayısıyla hükümdar divanı ve bir idare mahkemesi mâhiyetindeki divan-ı mezâlîme şikâyet olunmuş, bunun neticesinde hüküm de kontrol edilmiştir. Dolayısıyla hukuka aykırı hükümlerin eski Roma'daki gibi, zaten baştan beri bâtul olduğu böyle bir sistemde, mahkeme kararlarının kontrol edilip düzeltilmesinden çok, hâkimlerin kontrol edilip gerektiğinde görevden alınmaları ve hatta cezâlandırılmaları tercih edilmiştir. İslâm ülkelerinde, ezcümle Osmanlı Devleti'nde kadılar cemiyette saygın bir yeri olan, sağlam bir hukuk bilgisiyle donanmış kimselerden tâyin edilerek muhtemel adaletsizliklerin önüne geçmek istenmiştir. Halk da çoğunlukla bunlara güvenmiştir. Her ne kadar teorik bakımdan bağlayıcı olmasa da fetvâ kurumu, ayrıca mahkemelerin aleniyeti ve şühûdü'l-hâl denilen kimselerin mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmiller olmuştur. Toplum hayatının ve hukukî ihtilafların basitliği, muhakemenin ve mahkeme kararlarının da fazla çetrefil olmaması sonucunu doğurmuştur. Hükümlerdeki hukuka aykırılık, hukuk normunun yanlış uygulanmasından değil, hâkimlerin zaman

zaman hukuka aykırı davranmalarından (rüşvet alma, taraf tutma, dâvâya bakmama gibi) doğmuştur. Bütün bunlar, kanun yollarının bilhassa istinaf kurumunun bugünkü anlamıyla gelişmesine elvermemiştir. Bununla beraber modern müellifler, İslâm hukukunun günümüzdeki haliyle istinafa elverişli olduğu görüşündedirler. İslâm hukukunda istinaf vardı, ancak devlet başkanının izniyle tatbik edilebilirdi. Böylece bu iki görüşün arası uzlaştırılabilir.

İslâm hukuku ve bunun klasik dönem Osmanlı uygulamasında, hukuka aykırı mahkeme kararlarının kontrolü için kendisine has bir takım yollar kabul edilmişti. Öncelikle hatâli verilmiş bir mahkeme hükmünü, o hükmü veren hâkim bizzat veya talep üzerine düzeltebilirdi. Hâkimin buna yanaşmaması veya bunun mümkün olmaması durumunda, o hüküm bir başka hâkime götürülerek hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa yeniden o dâvâya bakılabilirdi. Nihayet devlet başkanı (halife, hükümdar) ve vâlilerin divan-ı mezâlim adıyla kurdukları yargı mercileri de halkın bu yoldaki şikâyetlerini inceleyip karara bağlardı. Görülüyor ki hükümdar, diğer klasik hukuk sistemlerinin hepsinde olduğu gibi hâkimleri ve kararlarını kontrol ve gerektiğinde bozma yetkisini elinde tutmuştur. Ayrıca İslâm hukukunda devlet başkanı (hükümdar), sahip olduğu yargı otoritesini kullanmak üzere genellikle kâdiyü'l-kudât (Osmanlılarda kazasker) veya nâdiren vâliyi vekil eder, bunlar da kadıları tâyin ederdi. Ayrıca kadılar da dâvâların çokluğu, yargı çevresinin uzaklığı gibi durumlarda nâib görevlendirebilirdi. Bu kişiler sırayla birbirlerinin nâibi, yani vekilydiler ve her birisi nâibini ve dolayısıyla kararlarını kontrol ve gerektiğinde bozma hakkına sahipti. İşte bu, İslâm hukukunda ve bunun klasik dönem Osmanlı uygulamasında kanun yollarının esaslarından birini oluşturur. Bununla birlikte bu durum, hâkimlerin bağımsızlığı prensibine gölge düşürmemiştir. Mülkî âmirler hiçbir zaman hâkimlerin âmiri konumunda değildi. Çünkü hâkimler doğrudan kendisini tâyin eden ve devletin yasama, yürütme ve yargı fonksiyonunu elinde tutan makama, yani devlet başkanına (hükümdara) bağlıydı. Kaldı ki devlet başkanı bile gerekçe göstermeksizin hâkimlere verdikleri hükümleri değiştirmeleri veya kendi arzuları yönünde hüküm vermeleri hususunda emretme hakkını hâiz bulunmuyordu.

Mahkeme kararındaki hukuka aykırılıklar, hukuk normunun yanlış tatbiki, hâkimin hükmederken ihtisası dışına çıkması, hüküm sebeplerindeki hatâlar ve hâkimin töhmet altında davranması şeklinde tezahür ederdi. Kendisine başvuru makamı hükümün hukuka aykırı olduğu kanaatine va-

rırsa bunun -eski Roma'daki gibi- baştan itibaren bâtil olduğunu tesbit ederek yeniden dâvâya bakıp sonuçlandırır yahud duruma göre hükmü veren veya bir başka mahkemeye havâle ederdi. Buna istinaf denirdi, bir başka deyişle istinaf temyizden sonraydı. Usulüne uygun olarak görülüp çözülmüş bir dâvânın tekrar görülmesi ancak devlet başkanının maslahatı gözeterek vereceği izinle olurdu, bunun neticesinde verilen hüküm hukuka uygun ise tasdik edilirdi. Hükme itiraz prensip itibariyle infazı durdurmamaktaydı. Ancak ağır cezâ dâvâlarında resen ve resmen temyize benzer bir durum söz konusu olduğundan infaz tehir edilirdi. İtiraz yerinde görüldüğü takdirde gerekirse devlet hazinesinden tazminde bulunulur, bilahare ilgililere rücu edilirdi.

I. KLASİK DEVİRDE OSMANLI ADLİYESİ

Daha önce de söylendiği gibi, Osmanlı Devleti'nde, adli teşkilât ve usullerin İslâm hukukuna göre düzenlendiğine şüphe yoktur. Şu kadar ki Osmanlılarda bu teşkilât ve usuller geliştirilmiş ve kendine has bazı yeni kurumlar oluşturulmuştur¹.

Osmanlı hukukunda yargı otoritesi padişahta olup, padişah bu yetkisini kadılar aracılığıyla kullanmaktaydı. Dolayısıyla padişahın yargı yetkisini kadılara devrinin vekâlet akdi çerçevesinde cereyan ettiği Osmanlı hukukunda, müvekkil (padişah), her zaman vekilinin (kadı'nın) hüküm ve tasarruflarını kontrol ve gerektiğinde iptal etme; gerekirse bizzat yeniden yargılama yapma veya bir başkasını bu işle görevlendirme yetkisini teorik olarak hâizdir. Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gâzi tarafından kadılar tâyin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kâdiyü'l-kudatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdâs edilmiş, kadıların tâyini artık bu makamın teklifiyle olmuştur. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kazâ, fetvâ ve tedris (öğretim) işleriyle uğraşan sınıfın başı; ayrıca kadıların zâtî işleri ve haklarıyla ilgilenmekle görevliydi. Osmanlı ülkesi kazâ adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sâhibi kimselerden iki yıllığına kadılar tâyin edilirdi. Mekke, Medine gibi mûtenâ yerlerde bu süre bir yıldır. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) sı-

¹ Konuyla ilgili etraflı bilgi için bkz. İsmail Sem'i: *Usul-i Muhakemenin Tarihçesi*, İst. 1324; İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, 3.b, Ank. 1988, 83 vd; Halil İnalcık: *"Mahkeme"*, İslam Ansiklopedisi (İA), VII/149; Yusuf Halaçoğlu: *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ank. 1991, 109 vd; İlber Ortaylı: *"Osmanlı Kadısı"*, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:XXX, S: 1-4, 1975, 117-128; M. Akif Aydın: *Türk Hukuk Tarihi*, 2.b, İst. 1996, 87 vd.

rada bekleyen herkesin göreve tâyin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak maksadıyla tesbit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de nazarı bilgilerini geliştirebilir, böylece teori ile pratiği birarada yürütme imkânı bulabilirlerdi. Kadılar önceleri kazaskerin arzı ile padişah tarafından tâyin edilirken, Fâtiḥ Sultan Mehmed devrinden itibaren kazaskerin teklifi üzerine vezîriâzamca tâyin edilmeye başlanmıştır. Bazı büyük kadılıklara (mevleviyet), XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamının teklifi üzerine vezîriâzam tâyinde bulunmuştur².

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını hâiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara nâib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tâyin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine nâib tâyin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, önceleri vakıf gelirleriyle ve bilahare de mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki nâib, kâtip, muhızır ve mübâşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dâvâ görmenin yanı sıra, buldukları yerin idare, mâliye ve belediye işlerine de bakarlardı O devirde muayyen mahkeme binâları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya câmilerde dâvâ dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadiya başvurup dâvâsını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dâvâ görülüp karar verilir. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mahalli idareci ve mülki âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tâyin edilir ve doğrudan merkezle yazışmalarını yürütürdü. Mahkemelerde, fıkıh kitaplarında kodifiye edilmiş İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan bunu başşehirdeki Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse dâvâyı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahud da dâvâyı bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kazâ çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iyye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümâyun, vezîriâzam divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca

² Kadılık mesleğinin korunması için müvellâ ve kadı tâyinlerine sadrlar (kazaskerler) ile izinli vezirlerden başkasının karışmaması hususunda belge. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet-Adliye, no: 6116, tarih: 3 Ca (Cemâzilevvel) 1189 (2.VIII.1775).

ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, malî konularda defterdarların, askerler üzerinde yeniçeri ağası ve kaptan-ı deryâların, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerinin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakîbüleşrafların, öte yandan taşralarda -bilhassa tumar ve arâziyle ilgili konularda- beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı.

II. MÂHİYET BAKIMINDAN MAHKEME KARARLARININ KONTROLÜ

Yukarıda da geçtiği üzere, zaten Avrupa'da cârî feodalite usulüne yabancı olan Osmanlı Devleti'nde mahkeme kararlarına karşı itiraz mekanizması, bilhassa istinaf, otoritenin merkezileşmesi için gerekli görülmemiştir. (Çünkü önemli sayılan dâvâlar icabında merkezdeki mahkemelerde görülebilmekteydi, hatta denilebilir ki, bu mahkemelerin iş yükü oldukça fazlaydı. Devletin yargı fonksiyonu çoğu zaman neredeyse bizzat merkezdeki mahkemeler tarafından yerine getirilmekteydi. Mahallî mahkemeler, -aşağıda açıklanacağı üzere- çeşitli sebeplerle bilhassa cezâ dâvâlarında çoğu zaman dâvâyı merkeze havâle eder, kendisi de daha çok nizâsız yargı ile uğraşır, bir başka deyişle noter fonksiyonuyla yetinirdi. Dolayısıyla üst kontrolü yapacak olan yargı mercii, zaten birinci ve son derecede dâvâ dinleyip karar vermiş oluyordu.)

Osmanlı Devleti'nde de kadılar muhakeme bakımından birbirleriyle eşit statüde olup aralarında hiyerarşi sözkonusu değildi. Ancak aralarında rütbe, maaş, mansıp bakımlarından farklılık vardı³. Bununla beraber İslâm hukununun önceki tatbikatının aksine Osmanlı Devleti'nde bir adlî hiyerarşinin varlığı fikrini savunan yazarlar da vardır. Bunlara göre adlî hiyerarşinin varlığı, Abbasîlerde olduğu gibi Osmanlılarda da zayıf olma kanun yolu mekanizmasına rastlanmasına imkân vermiştir⁴. Nitekim bu görüşte olan müellifler üst dereceli kadılıkların (mevleviyet) diğer kadı hükümlerine karşı gidilebilecek temyiz ve istinaf mahkemeleri olduğunu söylemişlerse de⁵ bunu

³ İnalçık, Mahkeme, 150; Mustafa Akdağ: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtümâi Tarihi*, İst. 1974, 1/402.

⁴ Martin Shapiro: "Islam and Appeal", California Law Review, Vol: 68, 1980, 373, 381.

⁵ J. H. A. Ubcini: *Türkiye 1850*, Trc: C. Karaağaçlı, İst. tsz, 1/69; Ubcini: *1855'de Türkiye*, Trc: A. Düz, İst. 1977, 1/24; Albert Howe Lybyer: *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Trc: Seçkin Cılızoğlu, İst. 1987, 206. Bu yazarların sözü geçen düşünceye varmalarının sebebi şudur ki, bir kadı hükmü eyâlet divanına götürüldüğünde, bunun hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa ve gerekli görülürse bu divanda hâzır bulunan ve toprak kadısı denilen belde kadısı o dâvâyı tekrar bakabilmekteydi. Burada eyâlet divanı Divan-ı Hümayun'un küçük bir örneği gibi görev yapmaktaydı. Belde kadısı ise hükmü veren kadı'nın âmiri veya üst mercii mevkiinde değildir. Bunun dâvâyı bakması, eyâlet divanının

kabul etmek pek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde kadılar eşit statüdeydiler, aralarındaki farklılık kıdem, mansıb ve maaş bakımındandı. Böyle olunca Osmanlı Devleti'nde padişah emri ve izni bulunmaksızın, bir kadı hükmünün hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle bir başka kadı önüne götürülmesine prensip olarak imkân yoktu. Bununla beraber Mısır'da bu usul 1786 yılında olağanüstü yetkilerle ve âsâyişi sağlama göreviyle bölgeye gönderilmiş olan Kaptan-ı Deryâ Cezâyirli Hasan Paşa tarafından çıkarılan bir emirnâmeyle kaldırılıncaya kadar tatbik edilmiştir, Mısır'da, Fransız işgâli sıralarında kazasker divanı, mahkeme kararları için bir kontrol mercii olmuştur⁶.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisi mekân ile de kayıtlı olduğundan, bir başka deyişle kadılar ancak tayin edildikleri yargı çevresindeki (bu mahalle de kazâ denilmektedir) kişilerin dâvâlarını görebileceklerinden, başka bir yargı çevresine âit dâvâyı -kendiliğinden veya tarafların talebi üzerine- görmeye bu bakımdan mezun değildiler⁷. Bu sebeple Osmanlı hukukunda istinafin gelişmemesini, kadıların hükümlerinin yazılı bulunmaması, bunun için de o hükümden tatmin olmayan kimsenin bu hükmü yok farzederek bir başka kadıya gidip hüküm çıkartabilmesi imkânına bağlamak doğru değildir. Kaldı ki mahkeme kararları titizlikle kaydedilirdi. Bu sebeple bir mahkeme tarafından usulüne uygun bakılıp neticelendirilen bir dâvâ hakkında *kazıyye-i muhkeme* (kesin hüküm) meydana gelirdi. Artık bu dâvâ aynı veya başka bir mahkemeye götürülemezdi. Bunun istisnâsı merkezdeki Divan-ı Hümayun'dur. Divan, zaten eşit derecede olağan bir mahkeme değil; bir üst yargı merciiydi. Her çeşit dâvâya bakmak hususunda padişah tarafından genel izinli kabul edilirdi.

Şer'î hukukta, kadıların nâib görevlendirmelerine izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde de böyleydi. Ancak bunlardan Anadolu ve Rumeli'ndekilerin kazasker tarafından tasdiki gerekirdi. İstanbul'daki kadıların nâib tayinleri ise İstanbul kadısı tarafından tasdik olunurdu⁸. Kadılar, kazaskerin, dolayısıyla padişahın nâibiydiler. Merkezde oturan kazaskerler taşrada kazâ gö-

(beylerbeyinin=vâlinin) emir ve tensibiyledir, nitekim İslâm hukukunda istinaf ancak veliyyülemrin (vâli, sultan) emriyle, izniyle mümkündür.

⁶ H. A. R. Gibb & Harold Bowen: *Islamic Society and the West*, Vol: I, Part II, Oxford University Press London 1969, 132. Farklı mezheplerden insanların yaşadığı Mısır'ın durumu özeldir. Daha sonra da açıklanacağı üzere, burada dört mezhepten kadılar görev yapar, verdikleri kararlar kâdiyülkudat da denen Hanefî mezhebindeki Mısır kadısına belli aralıklarla bildirilirdi. Mahkeme kararlarına itiraz ise Divan-ı Hümayun'un örneğini teşkil eden Divan-ı Âli'de yapılırdı. Ahmed Akgündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İst. 1993, VI/68, 177 vd.; Gibb & Bowen, 129.

⁷ İnalçık, *Mahkeme*, 149.

⁸ Gibb & Bowen, 124; Robert Mantran: *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Trc: M. A. Kılıçbay- Enver Özcan, Ank. 1990, I/134-135.

revini yerine getirmek üzere vekiller tâyin ederdi. Nitekim nâib sözü de vekil mânâsına gelmektedir. Kazasker de padişahın nâibi mevkiindedir⁹. Bununla beraber genellikle kazâlarda adli işleri gören hâkimlere kadı denildiği için ancak bunların vekillerine nâib adı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde o beldenin yerlilerinden nâib tâyini yasaktı; ancak Tanzimat'ın başlarında 1838 tarihli *Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi* ile bu yasak kaldırılmıştır¹⁰. İster kazâyâ mezun bulunsun, isterse bulunmasın, İslâm hukundaki vekâlet akdi çerçevesinde tâyin edilen nâibler, müvekkil vekilini kontrole yetkili olduğu gibi, kendilerini tâyin eden makamın kontrolü altında daydılar¹¹. Verdikleri her çeşit adli hükmü, bağlı buldukları kadılara *ma'ruz* şeklinde arzederlerdi. Bu da, kadılar bu ma'ruzları tedkik ve tasdik ettikten sonra hükümlerin infaz olduğunu akla getirmektedir¹². Ancak muhtemeldir ki, İstanbul gibi her biri müstakil mahkeme hâlini almış bir çok nâ-

⁹ M. Zeki Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1983, II/644. Vâka nâib sözü *n-v-b* kökünden türemiştir. Nevbet, aynı zamanda bir işi nöbetleşe yapmak, nöbet beklemek mânâsına gelir. Nâiblerin de yargı işini nöbetleşe yerine getirdiklerinden bu ismi aldıkları düşünülebilir.

¹⁰ Aydoğan Demir: "Osmanlı Devleti'nde Naiplik", Tarih ve Toplum, S: 132, Aralık 1994, 51-52. Yerliden nâib tâyini memnu olduğu halde Şarkikarahisar'ın Bayramlı kasabasına asıl memur olan kadı gitmeyip yerliden nâib tâyin ettiği için kasaba ahâlisinden kazaskere emir verilmesi hakkında istidâ. BOA Cevdet-Adliye, no: 4439, tarih: 24 Ca (Cemâzilevvel) 1195 (18.V.1781); Koniçe nâhiyesine yerli Çuhacıoğlu Ahmed Efendi'nin tâyin edildiği ve bunun zâlim ve mürteşi olduğundan bahisle Saraybosna kadısına emir yazılması için ahâlden arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 2295, tarih: 20 Z (Zilhicce) 1195 (1781).

¹¹ İlber Ortaylı: "Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", Amme İdaresi Dergisi, C: 9, S: 1, Y: 1976, s: 98. İstanbul'da 1599 yılında Eminönü'ndeki Yeni Câmî inşâ edilirken etrafta bulunan bir kilise ve havra, bedeli ödenip satın alındıktan sonra yıkılmıştı. Rumlar buna karşılık olmak üzere bir kilise yapılması için Mahmud Paşa nâibinden hüküm de aldılar ve kiliseyi inşâ ettüler. Sıra Yahudilere gelince iş ortaya çıktı. Mahmud Paşa mahkemesi nâibinin hükmü İstanbul kadısına imzalanmadığı için zaten geçerli sayılmadı. İstanbul kadısı Es'ad Efendi nâibi huzuruna çağırıp azarladı ve azletti. Rumların hukuka aykırı olarak yaptıkları kilise de yıktırıldı. Câmî'in inşası sırasında etraftaki arsaların satın alınmasında usulsüzlük yapan binâ emîni de görevinden alındı. Ahmet Refik: *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, İst. 1998, 115-116.

¹² Abdülaziz Bayındır: *İslam Muhakeme Hukuku-Osmanlı Devri Uygulaması*, İst. 1986, 18, 90. "Ma'rûz:kat-ı mezbûrun mu'cib-i kisas olmağla mücebiyle zevce-i mezbûre kebîre olub haml-i mezkûrun vâlidisi olmağla talebiyle ve ehân-ı mezkûrân dahi bi'l-velâye talepleriyle kâtil mezbûr İsmâil Beşe'ye kisasen kaved iktizâ eylediği sekiz gün mukaddem Mahkeme-i Bâb'da zabt ve tescil olunmuşdur. Fermân-ı âlilerine imtisâlen huzur-ı âlilerine i'lâm olunur. Fî 16 Zilhicce 1160 (1747)" İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2/192/78. "....mezbûr sipâhi el-Hacc Mustafâ'ya mezbûr Ahmed Ağa'nın talebiyle şer'an hadd-i kazf olan seksen değeneğin darbu lâzım geldiği huzur-ı âlilerine i'lâm olundu. Fî 24 Rebiülevvel 1180 (1766)". İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi, 1/25/142. Nâiblerin tuttıkları zaatların sonu hep bu klişe ifadelerle biter: "Fermân-ı âlilerine imtisâlen huzur-ı âlilerine i'lâm olunur." veya "...hususunda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir".

iblikten müteşekkil kazâ çevrelerinde, bu tedkik ve tasdik işi çoğu zaman formaliteden ibâret kalmıştır. Eldeki vesikalardan da anlaşıldığına göre, Osmanlı nâibleri daha ziyâde bir çeşit müstantuk (sorgu hâkimi) olarak çalışmışlardır. Öyle ki kimi zaman dâvâ ile ilgili keşf ve tahkikatta bulunup bunu rapor haline getirmişler; kimi zaman taraflar arasında sulh temin etmişler; kimi zaman da cezâ dâvâlarıyla ilgili olarak ilk soruşturmaları yapmış, taraf ve şahidleri dinlemiş, delilleri değerlendirerek kanaatlerini kadıya bildirmişlerdir. Bütün bunlar ma'ruzlarda yer almıştır. Dolayısıyla da kadıların, nâibler için bir üst kontrol mercii olma durumu teoride kalmıştır.

Osmanlı kadıları, ilk asırlarda, Abbasî ve Selçukîlerde olduğu gibi, hep Hanefî mezhebindeki hukukçulardan tâyin olunmuştur. Bunlar da dolayısıyla mezheplerine uygun kararlar vermiş, ancak zaman zaman ihtiyaç oldukça Şâfiî mezhebinde nâibler de tâyin edilmiştir¹³. XVI. asırdan itibaren yargı birliğini temin endişesiyle, kadıların mutlak olarak Hanefî mezhebine göre hükmetmeleri emredilmiştir. Bazı müellifler kadıların tarafların istedikleri mezhebe göre hükmettiklerini yazmışlardır¹⁴. Ancak kanunnâme ve kadı beratlarındaki bilgiler bunu doğrulamamaktadır¹⁵. Hatta kadılar Hanefî

¹³ İnalçık, Mahkeme, 151; Aydın, 99.

¹⁴ İnalçık, Mahkeme, 151; Coşkun Üçok: "İslam Hukukunun Temel Kurallarından İçtihatla İçtihat Nakzedilmez", İmran Öktem'e Armağan, Ankara Hukuk Fakültesi, Y: 1970, s: 45; İlber Ortaylı: "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", Bülent Nuri Esen Armağanı, Ankara Hukuk Fakültesi, Y: 1977, s: 245-264.

¹⁵ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 86,113. Büyük Osmanlı hukukçusu Ebussuud Efendi'nin şu fetvâsı dikkat çekicidir: "Zevci nâbedid olan Hind nafakaya aczi olcak teşeffü' edip Şâfiî kadısı tefrik edip zevci-âhara varsa, ba'dehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi? Elcevap: Alamaz. Ahmed. Cevab-ı Ahar: Teşeffü' hususu Diyâr-ı Rumda câri olmaya deyu men'-i sultanî vâki' olmuştur. Ebüssu'ud." M. Ertuğrul Düzdağ: Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvâları, 2.b, İst. 1983, 44; Akgündüz, IV/40. "Şehrizor beğlerbeğisine ve Harîr ü Düveyn kadısına hüküm ki: Sen ki kadısın, mektub gönderüb senden akdem gelen kudât çendan icrâ-yı şer'-i şerîfe kadir olmayub ekseriyâ Şâfiî mollaları kendü başlarına mesâlih görürler imiş. Hâlâ bu dâilerine sadaka olmağla vilâyet-i mezbûrede sancakbeği olanlar şer'-i şerîfe mutî'ün olub lâkin Molla Sâlih nâm kimesne gice ile kadıye dinleyüb ve kendü başına nikâh için icâzet virüb enkiha mübâşeretü senünle olması berat-i hümâyunda mukayyed iken inâd idüb Molla Şirûye ve Molla Hüseyin Ali ve Molla İbrahim ve bazı fakihler kendü başlarına kadâyâ dinleyüb her vechile mahsul-i kazâyâ kendüler mutasarrıf olub ve bazılar bilâ-hüküm-i hümâyün müftü olub ve bazılar dahi nâib nasbolunmamış iken kendü başlarına kadılık idüb eimme-i Hanefiyye hilâfına hüküm idüb kudât ma'zül oldukda Molla Sâlih ve gayrı sicillâuları karıştırdıkların büldürdüğün eelden buyurdum ki: hüküm-i şerîfüm varıcak umür-ı enkiha ve sair kadâyâ-yı şer'iyyeye berat-i şerîfümle kazâyâ mutasarrıf olmayanları karıştırmayub vilâyet kadılarına gördürüb ol bâbda şer'-i şerîfe ve emr-i mü-nîfe mugâyir kimesneyi dahl ü tearruz itdürmeyesiz, eslemeyenleri sekidüb men'le memnu' olmayanları ismleri ile yazub büdüresiz. 26 Rebiülevvel 972 (1564)" BOA Mühimme Defteri (MD) 6/328.

mezhebindeki zayıf görüşlerle dahi hükmedemezler¹⁶, ancak bazen Hanefî mezhebindeki görüşlerden birisiyle hükmetmekle görevlendirilebilirlerdi¹⁷. Kadılar, emroldukları üzere Hanefî mezhebinin en sahih görüşleri yerine başka mezheblere göre hüküm verdikleri takdirde bunlar geçerli olmazdı¹⁸.

Bununla beraber Diyâr-ı Rûm (Anadolu ve Rumeli) dışındaki bölgelerde halkın başka mezheplere mensup bulunduğu bilhassa Mekke, Medine, Kudüs, Bağdad, Halep, Kâhire gibi şehirlerde diğer mezheplerden nâibler tâyin edilmiş, bunlar Hanefî başkadısının emri altında ancak kendi mezheplerine göre hüküm vermişlerdir¹⁹. Böyle nâiblerin bulunmaması halinde taraflar kendi mezheplerinden (ayrı mezheptelerse dâvâlinin mezhebinde) bir müftüyü, yoksa herhangi bir hukukçuyu hakem seçerler, veya kadı böyle bir kimseyi o dâvâ için vekil (nâib) tâyin eder, bunun hükmünü Hanefî kadısı tasdik ederdi²⁰.

Mısır'da Memlûklerin ilk zamanında genellikle Şâfi'î mezhebinden tek bir kadı bulunmaktaydı. Sultan Baybars'ın saltanatı esnasında 1265 yılından itibaren dört Sünnî mezhepten kadılar tâyin edilmiştir²¹. Osmanlı fethinden sonra buraya merkezden gönderilen Mısır kadıları Hanefî mezhebindendi. Ancak Mısır vilâyetine bağlı kazâların, bu arada Hicaz'dakilerin hemen hepsine burada yaşayanların durumu gözönüne alınarak dört mezhepten nâibler ve müftüler tâyin edilmiştir. Herkes tâbi bulunduğu mezhebin nâibine giderek hüküm çıkarttırır; taraflar farklı mezheplerdeyse dâvâlinin mezhebi esas alınır. Bunların verdikleri kararlar da Mısır kadısının başında bulunduğu *Mahkeme-i Kübrâ*'ya belli aralıklarla bildirilirdi²². Mısır vâlisi Kavalalı

¹⁶ "Mes'ele: Esahh-ı akval ile amel eyliyesin deyu beratında mukayyed olan kadı kavli-zâif ile amel eylese hükmü nâfiz olur mu? Elcevab: Gayet zâif olcak olmaz. Ebussuud." Akgündüz, IV/50.

¹⁷ "Mes'ele: Zeyd mecnun olmağla hâkim, zevcesi Hind'i şer'an tefrika kâdir olur mu? Elcevab: Hâkim İmam Muhammed kavliyle amele me'mur ise olur ve illâ olmaz." Akgündüz, IV/39. "İstanbul kadısına hükmü ki:.....İmam Ebî Yûsuf kavli üzerine mezkûr evün vakfiyyetini kabul idüb vakfiyyetine hükmolunmasın emridüb buyurdum ki: zikrolunan evi vakfiyyete hükmidüb min-ba'd dahi istüma' eylemeyesin. 22 Rebiülâhır 972 (1564)". BOA MD 6/492.

¹⁸ Neşet Çağatay: "İslâm Hukukunun Anahatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları", Belleten, C: LI, Y: 1988, s: 629.

¹⁹ Ebulula Mardin: "Kadı", İA, VI/43; Gibb & Bowen, 123; Carlo Nallino: "İslâm Hukuku", Trc: A. Erginay, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Y: 1954, S: XI, s:1-2, 551; Aydın, 101. Krş: Subhi Mahmasâni: *el-Evda'u't-Teşriyye fi'l-Düveli'l-Arabiyye*, 2.b, Beyrut 1963, 162-163.

²⁰ Akgündüz, I/69.

²¹ P. M. Holt: "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", Belleten, C: LII, S: 202, Nisan 1988, s: 245; Mahmasâni, 162, 232.

²² Mekke kadısına hitaben yazılan bir hükümde Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî mahkemelerinde görülen dâvâların kaydedildiği sicillerin, üç ayda bir Hanefî kadısının başkanlığındaki Mahkeme-i Kübrâ'ya gönderilmesi, ayrıca müşkil ve önemli dâvâlarda Hanefî kadısıyla müşâver

Mehmed Ali Paşa, 1805 yılında ülkede tamamen Hanefi mezhebini hâkim kılmış ve yukarıdaki usul terkedilmişti²³.

Kadıları tâyin eden hükümdar, tabiatıyla aynı zamanda bunları teftiş etmeye de yetkiliydi²⁴. Bilhassa köylülerin, mülkî âmirler ve bölgede eşkiyalık, harâmilik yapan zâlimler hakkında eyâlet ve sancak kadılarına ve Divan-ı Hümâyun'a yaptıkları şikâyetleri *toprak kadıları* araştırır, gerekirse dâvâ dinleyip çözümlerdi²⁵. Bir de *mehâyif müfettişleri* vardı ki bunlar merkezden

edilmesi emrolunmaktadır. 12 Safer 973 (8.IX.1565) BOA MD, 5/211. Ayrıca örnek olarak elde, Bursa ve çok sayıda Şâfiî'nin yaşadığı Halep kadısının Şâfiî mezhebindeki nâibinin kendi mezhebine göre bir tefrik kararı verdiği dâir XV ve XVI. asra âit kayıtlar bulunmaktadır. Cezâyir ve Libya'da da Hanefi mezhebinin yanısıra, halkın büyük çoğunluğunun mensup olduğu Mâlikî mezhebine göre hükmetmek üzere bu mezhepten kadılar tâyin edilmiştir. Bu imtiyaz, muhtemelen XIX. asrın ortalarında Mecelle'nin kabulüyle bu kanunun düzenlediği alanlar istisnâ edilerek kısmen sınırlandırılmış, bu beldelerin yabancılar tarafından işgalinden sonra da benzer şekilde devam etmiştir. Aydın, 101; İnalçık, Mahkeme, 150-151; Mardin, Kadı, 43; Nallino, 551.

²³ Mahmasânî, 163; Aydın, 101.

²⁴ Sabri Şakir Ansay: *Hukuku Tarihinde İslâm Hukuku*, 3.b, Ank. 1958, 294. Nitekim Sultan IV. Murad zamanında 1090 (1679) yılında Balat Mahkemesi sahte nikâh hücceti verdiği için kapatılmış, nâib ve diğer görevliler ağır hapse mahkûm olmuşlardı. İsmail Sem'i, 46. Kadıların teftişi yalnızca adli mâhiyette değildi. Çünkü kadıların adli görevlerinin dışında görevleri de vardı ve teftişlerin büyük çoğunluğunun adli sayılmayan bu görevlerle ilgili olduğu arşiv belgelerinden, sözgelishi mühimme defterlerindeki hükümlerden anlaşılmaktadır. Meşrutiyet devrinde şer'î mahkemeler için çıkarılan *Mehâkim-i Şer'iyyenin Süreti Teftişi Hakkında Nizam-nâme* ile kazâ kadılarının teftiş yetkisi livâ, livâ kadılarınıninki vilâyet ve vilâyet kadılarınıninki Fetvâ Emâneti muavinlerine ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye üyelerine verilmiştir. Düstur, II/7/ 547. Klasik devir Osmanlı hukukunda hâkimlerden şikâyetlerle ilgili olarak bkz. Feriha Karadeniz: *Complaints Against the Kadis and Abuses of Their Authority*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ank. 1996.

²⁵ Bazı müellifler, toprak kadılarını her eyâlet ve sancakta bulunan ve merkeze bağlı olarak o yerde tahkik ve teftiş görevini yürüten seyyar kadılar olarak göstermektedir. (Bkz. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 126-128; Halacoğlu, 113). Bir müellif de isme bakarak toprak kadılarının toprağa, yani arâziye ilişkin dâvâlara baktıklarını söylemektedir. (Bkz. Pakalın, III/520). Oysa mühimme defterlerindeki hükümlerden toprak kadısının duruma göre hukukî ihtilafın cereyan ettiği veya taraflardan birinin bulunduğu beldenin kadısı olduğu anlaşılmaktadır. Sözgelishi bir hükümde şöyle denilmektedir: "...Hük-m-i şerîfüm varıcak göresin kadıyye arzolunduğu gibi bundan akdem memâlik-i mahrusama defa'atle ahkâm-ı şerife gönderilüb her husus mahall-i hâdisede istima' olunmak emrüm olmuşdur, ol emr-i hümâyunuma muhâlif zikrolunan bazara varan Dukagin reayasına kimesneyi şer' u kanuna muhâlif dahl itdürmıyesin ki vâki' olan kadıyyelerin toprak kadısı mahall-i hâdisede şer'-i şerif muktedasınca görüb bertaraf eyleye..." 16 Cemâzilevel 972 (1564). BOA MD 6/538. "Mısır beğlerbeğine hüküm ki:....Vusûl buldukda zikr olunan evkâfun mütevellî ve nâzırı olan kimesnelerün eğer Şâm'da ve eğer Haleb'dedir, yarar âdemler ta'yin eyleyüb gönderesin ki, varub toprak kadıları ma'rifeti ile her birinün ibtûdâ mübâşeretlerinden şer'le görilüb...." 2 Rebiülevvel 967 (2.XII.1559) BOA MD 3/562. Aynı fikirde olan müellifler de vardır. (M. Akif Aydın: "Osmanlı'da Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti

şikâyetlerin fazla olduğu yerlere gönderilir, buradaki kadıları kontrol ve teftiş ederdi²⁶. Mehâyif müfettişleri Divan-ı Hümâyun'a karşı sorumlu olup, dâvâ görmeye yetkiliydi, hükümlerini de Divan'a arzederlerdi²⁷.

Birer devlet memuru olmaları itibariyle kadılardan da şikâyetçi olan kimse Divan'a başvurabilir ve buradan gösterilen mahkemeye şikâyetini arzedebilir ya da Divan tarafından durumun araştırılması için bir başka kadı görevlendirilebilirdi²⁸. Bu duruma, yani bir dâvâya o belde kadısının bakmasının mahzurlu görüldüğü durumlarda bu işe bakmak için merkezden görevlendirilen kadıya *müvellâ* denirdi²⁹. Kadıların teftişi için sancakbeyi, beylerbeyi veya başka mahallin kadıları münferiden veya beraberce görevlendirilebileceği gibi, hakkında şikâyet bulunan bazı kadılar da duruma göre dâvâları

Tarihi, Edt. E. İhsanoğlu, İst. 1994, I/397; Mustafa Akdağ: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, İst. 1995, 91).

²⁶ Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu: *Türk Hukuk Tarihi*, Ank. 1976, 230; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 128; Halil Cin/Ahmed Akgündüz: *Türk Hukuk Tarihi*, 3.b, İst. 1995, I/274. Mehâyif teftişiyle ilgili hükümler mühimme defterlerinde sıkça geçmektedir. Örnek olarak: BOA MD 3/160, 22 Şevval 966 (1559); 3/695, 16 Rebiülâhir 967 (1559); 5/551, 28 Rebiülâhir 973 (1565); 5/632, 15 Cemâzilevel 973 (8.XII.1565); 5/1173, 15 Şaban 973 (1566); 5/1248, 25 Şaban 973 (17.III.1566); 15 Şaban 973 (7.III.1566); 6/329, 27 Rebiülevvel 972 (1564); 6/511, 22 Cemâzilevel 972 (1564); 6/615, 14 Cemâzilâhir 972 (1565); 6/659, 28 Cemâzilâhir 972 (1565).

²⁷ Ahmet Mumcu: *Divan-ı Hümâyun*, Ank. 1976, 86; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 128.

²⁸ Akdağ, Celâli İsyanları, 91. Nitekim bir hükümde şöyle denilmektedir: "...Bundan akdem size hükmi şerifim gönderilüb Karesi sancağının mehâyifi teftişi ile katlolunan Hasen nam zâimin ahvalin görmek emrüm olub ol hususları görmek üzere iken mezkûr Hasen'in hususına kazaskerüm tarafından bir aher kadı ta'yin olunub hükmi şerifüm ihrac itdükleri i'lam olundu. İmdi mezkûrun katli hususına size vürilen hükmi şerifüm mukarrerdir..." 10 Safer 972 (1564). BOA MD 6/137.

²⁹ Örnek olarak: "Müderreslerden mevlânâ Mustafa zide ilmu huya hükmi ki:....husus-u mezbura bir müvellâ ta'yin ve icrâ-yı hakk olunmak bâbında emri şerifüm recâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâileyhsin husûs-ı mezbura müvellâ ta'yin olunmanla bi'l-fi'şeyhülislâm ve müftiyyülenâm olan mevlânâ Seyyid Mustafa edâmallahü teâlâ fezâyilehu işâret itmeleriyle işâretleri mûcebince müvellâ olman için yazılmışdur. Fî evâil-i B (Receb) sene 1157" (10-19.VIII.1744). BOA İAD, I/1037; "Çekmece-i sağır nâibine ve Florya ustasına hükmi ki:.....sen ki Çekmece-i sağır nâibi mevlânâ-yı mûmâileyhsin müvellâ olub Florya ustası mûmâileyh mübâşeretüyle ahâli-yi nâhiyeden tecessüs ve zuhûra getirilüb ba'de's-sübût sâriklerden tahsil ve der-i devlet-medâruma i'lam olunmak....." Fî evâil-i R (Rebiülâhir) sene 1158" (3-12.V.1745) BOA İstanbul Ahkâm Defteri (İAD), I/1277.

³⁰ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 131. "Hamîdîli beğine hükmi ki:....Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mehmed zide kadruhu vardukda emrüm mücebince kasaba-yı mezbûre kâdîsini....muhkem kayd-ü-bend idüb dahi mezbûr çavuşuma koşub mukayyed-ü-mahbûs sütte-i seadetime gönderesin....." , 5 Muharrem 972 (14.VIII.1564). BOA MD 6/5. Kadı'nın bulunduğu

görölmek üzere merkeze, Divan huzuruna getirtilirlerdi³⁰. Bazen de kadı'nın teftişi için merkezden çavuş, muhızır gibi bir memur görevlendirilebilirdi³¹.

Osmanlı Devleti'nde de idarî hiyerarşi bir bakıma adliye teşkilatına yansımıştır. Kadılar buldukları yerin en büyük mülkî amirinin kontrolü altında idi. Ancak bu kontrol adli değil, disiplinler bir kontroldü. Bu muhtemelen, İslâm hukukunda hâkimlerin hem adli hem de idarî yetkileri bir arada hâiz olarak tâyin edildiği, sonradan ise vâlilerin kadıları tâyine yetkili olduğu ilk devirlerin tesiriyle gelen bir teâmüldür. Dolayısıyla bu husus adli bağımsızlığı zedelememiştir. Hâkimler sadece padişaha karşı sorumlu idiler. Vâliler, kadılara müdahale edemezlerdi, hatta onları tevkif dahi ettiremez, ancak gerekirse kadı aleyhine sıradan bir vatandaş gibi Divan'a mürâcaat edebilirlerdi³². Vâli, kadı'nın hükmünü değiştiremez, infazdan da kaçınmazdı. An-

eyâletin beyi ve kadısınca teftişine örnek: Amik kadısı Hüsâm'dan şikâyet edildiğinden tahkikat icrâsına ve şikâyetçilerle mürâfaa olunmasına dâir Haleb beylerbeyi ve kadısına hüküm. 25 B (Receb) 984 (1576) BOA MD, 28/530. Şuf nâhiyesi nâibi İbrahim'den ahâli şikâyet etmekle teftiş idüb cürmü sabit olursa şer'le muamele edilmesi hakkında Haleb beğlerbeyisine, Kilis ve Antakiyye kadılarına hüküm. 21 Ra (Rebiülevvel) 987 (1579). BOA MD, 36/723. Başka mahallin mülkî âmîr ve kadısının teftişle görevlendirilmesine örnek olarak: "Hüdâvendigâr sancağı beyi Abdurrahman beğ ve Kûtâhya kadısına hüküm ki: Hâliya Kûtâhya ve Karahisar sancaklarında sancakbeği ve subaşılari ve zuemâ ve kudât ve nüvvâb ve sipâhi ve bilcümle ehl-i örf tâifesi reyâyaya zulm-ü-teaddileri olub.....zikrolunan sancakların mezâlîm ve mehâyif teftişini sana emri-düb.....her kim ise gelüb dâvâ-yı hakk idüb tazallüm iderler ise bir defa şer' ile fasl olmuş olmayub onbeş yıl mürur etmeyen kadîyelerin onat vechle hak üzere teftiş ve tafahhus idüb göresin...." 6 Safer 976 (1568). BOA MD 7/658. Mülkî âmirlere yardımcı olarak kadıların tâyin edildiği bir mehâyif teftişine örnek olarak: "Sâbıkan Çorum kadısı Osman'a ve hâliyen Çorum kadısı Mevlânâ Sinan'a hüküm ki: Hâliyen vilâyet-i Rûm'da mehâyif teftişinde olan Çorum beği İlyas dâme izzuhunun yanına sizi müfettiş ta'yin idüb buyurdum ki: Hüküm-i şerîfüm varıcak, te'hir eylemeyüb müşârunileyhe varub mülâki olub mehâyif teftişi için virilen mufassal hüküm-i hümayunum muktezâsınca teftiş hizmetinde olasız." 26 Rebiülevvel 972 (1564). BOA MD 6/324.

³¹ "Rumili kâdiaskerliği pâyesiyile hâlen Anadolu kâdiaskeri olan mevlânâ Lütfullah edâmallahu teâlâ fezailehuya hüküm ki:....hâlen Beğşehr kâdîsi es-Seyyid el-Hacc Mehmed Hâşim'in hilâf-ı şer'-i şerîf hareket ve fukarâ-yı ibâdullaha haddinden efzûn zulm-ü-teaddi eylediğini ahâliyi kazâdan mazbûtü'l-esâmi sekiz nefer kimesneler mazhar birle iştikâ idüb lâkin mezbur es-Seyyid el-Hacc Mehmed Hâşim müteşerri' ve mansûb-ı sâiresinde hilâf-ı şer'-i mübîn hareketi olmayub müstekîmü'l-etvâr ve mütedeyyin kimesne olmağla şikâyetün sıdka ve kizbe ihtimali olduğundan tarafeyni ğadrđan sıyâneten kanun-ı kadîm üzere kapu muhızırlarından Hüseyin nâm kimesne mahallinde sırran ve alenen teftiş ü tafahhus ve hakikat-i hâle itilâ' için irsâl olunmak.....fi evâhir-i Za (Zilkâde) 1166" (19-28.IX.1753) BOA İAD, III/894. Bununla beraber merkezden gönderilen çavuş ve muhızırlar daha ziyâde sanıkların ve tarafların mahkemede hazır olmalarını sağlamaya yardım ederlerdi.

³² Kastamonu sancakbeyi bu sancakta görev yapan bazı nâiblerin bir takım zâlimlerle işbirliği yaparak hukuka aykırı hükümler verdiği hususunda Divan-ı Hümâyün'a şikâyette bulunmuş, Divan da kendisine bu nâiblerin durumlarını ayrıntılı olarak söz konusu hükümlerin sicildeki

cak kendisine mürâcaat edilmesi ve yaptığı inceleme sonucu gerekli görmesi durumunda o belde kadısından bu dâvâyâ kendi huzurunda tekrar bakmasını isteyebilirdi. Bu da hükümdarın taşradaki temsilcisi ve genel güvenlik ve huzurun sağlanmasıyla görevli olma keyfiyetinin bir sonucuydu. Mülki âmirlerin kontrolü disipliner bir kontrol sayıldığı için gerek merkezdeki, gerekse taşradaki divanlar, halkın devlet memurlarından şikâyetlerini incelemekle görevli olduğu gibi, bir devlet memuru olan kadılardan şikâyetlere de bakmıştır.

Hukuka aykırı davranan kadı ve nâibleri, gerek şikâyet üzerine, gerekse re'sen, üst mercilere bildirmek (mezâlimi ref' etmek) görevinin Sultan III. Selim devrinde şeyhülislâmlara verildiği kaynaklarda geçmektedir⁵³. Devlet organlarında gözlenen bozulmaların önüne geçmek için bir takım tedbirler alınmaya çalışılmış ve bu yolda çok ciddi teşebbüsler olmuştur. Bu bozulmaların en önemlileri adliye teşkilatında yaşanmaktaydı. Bu padişah devrinde sık sık toplanan meşveret meclislerinde hâkimlerin hukuka aykırı davranışları ve bunların sebepleri üzerinde durulmuş, bu problemler çözülmeden ülkenin diğer problemlerinin çözülemeyeceğine işaret edilerek bir takım

suretleriyle beraber arzetmesi hususunda emir göndermiştir. 3 Safer 973 (30.VIII.1565). BOA MD, 5/182.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, İst. 1994, II/1104; Sâbit: *Usûl-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İst. 1302, 147; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 255-260. Nitekim arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren kadı ve nâiblerden şikâyetler şeyhülislâmlığa gelmekte, şeyhülislâmın arzıyla hüküm çıkmaktadır. Örnek olarak: Dimetoka nâibi Kevâkibizâde Efendi, askerî tâifesini ihlâl ve memlekete ilkâ-yı ihtilâl etdikden başka hilâf-ı şer' ve ka nur harc-ı defter nâmile onikibin gurus tahsil eylediğinden, sâire ibret olmak üzere te'dibi sadrı azâm tarafından bildirildiğine dâir olan tahrîr üzerine gerek merkûmun, gerek Uzuncaabâd (Hasköy) nâibinin Edirne kadısı huzurunda mürâfaa ve ihkâk-ı hakk eylemeleri hakkında Şeyhülislâm Hâmidizâde Mustafa Efendi tarafından yazılan hüküm. BOA, Cevdet-Adliye, no: 226, 21 L (Şevvâl) 1206 (1792). Bununla beraber bu gibi vesikaların daha eski tarihli olanları da vardır. Bundan hareketle kadı ve nâiblerden şikâyetlere şeyhülislâmların bakması usulünün daha önceleri başladığı, Sultan III. Selim devrinde de bu görevlerinin teyid edildiği söylenebilir. Sözelgesi, Halep kadısı Ahmed Efendi'nin fena hareketlerine binâen azline dâir Şeyhülislâm Dürrizâde Mustafa Efendi imzalı arz. BOA Cevdet-Adliye, no: 5072, Za (Zilhicce) 1177 (1764). Yine örnek olarak, Edirne'de Çermen kazasında babasından muntekul aluyüz kuruş kıymetindeki çiftliğini halası Emine nâm kadın yüzün kuruşa aldığı Ahî Çelebi mahkemesinde hüccet ettirerek gabn-i fâhiş yüzünden kendine küllî gadredildiğinden şikâyetle hukukunun şer' marifetiyle muhafazası istidâsına dâir Mehmed imzalı üzerinde Şeyhülislâm İshak Efendi'nin işaret ve imzasını hâvi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3035, tarih: 6 Rebiülevvel 1147 (1734).

fermanlar çıkarılmıştır³⁴. Bununla beraber adı geçen padişahın herkesçe bilinen yumuşak tabiatı ve aşırı merhameti, öte yandan ilmiye (ve adliye) ıslahatıyla görevlendirilenlerin ulemâyı karşılarında almaya yol açan beklenmedik ve sert icraatleri yanısıra, Rusya ile savaş gibi başka siyasi meseleler dolayısıyla gereken esaslı tedbirler alınamamış ve bu sahadaki sıkıntılar bir süre daha devam etmiştir. Adli teşkilattaki problemlerin çözülmesi için gereken köklü tedbirleri almak ve belli ölçüde başarı kazanmak Sultan II. Mahmud'a nasip olmuştur.

Kadıların verdikleri hükümlerde, maddi veya hukuki meselenin yanlış değerlendirilmesi iddialarından çok, kendi şahsıyla ilgili olarak (hâkim niteliği taşıyama, taraf tutma, dâvâyı uzatma, dâvâya bakmama, mülki âmirlerle ağız birliği etme, rüşvet alma gibi) şikâyetle bulunulmaktaydı. Gerçi hükmün bizzat kendisinde hukuka aykırılık iddiasıyla üst mercie başvurulduğu durumlar da vardır; ancak arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre bunlar nisbeten daha azdır. Buna karşılık klasik devir İslâm hukukunda, en azından teoride, hükme itiraz herhangi bir başka hâkime, ancak hâkimden şikâyet genellikle divan-ı mezâlîme yapılırdı, dolayısıyla hükme itiraz ile hâkimden şikâyet arasında pratikte fark vardı. Hukuka aykırı bir hüküm zaten bâtil olduğundan yeniden bir muhakeme yapılarak yeni bir hüküm verilmesi mümkündü. Bundan ötürü üst mercilere mürâcaat daha ziyâde hâkimin muhakeme sırasındaki hareketlerine teallük etmektedir. Şu kadar ki İslâm hukukunun ilk devirlerinden itibaren artık yargı mekân ile kayıtlı olduğundan eşit derecede bir başka kadıya başvurma imkânı kalmamış; divan-ı mezâlîm bir üst mahkeme sıfatıyla yegâne adli kontrol mercii olmuştur. Bu devirlerden intikal eden geleneğin etkisiyle, Osmanlı hukukunda da yargı mekân ile ka-

³⁴ Bir telhisdeki şu ifadeler konuya ışık tutacak niteliktedir: "Padişahım! Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü velinimetim efendim! Huzur-ı hümâyunlarında ve hâne-i şeyhülislâmîde irâde-i şâhâneleriyle akdolunan mecâlis-i meşrutda def'-i mezâlîme dâir ne vechile müzâkere olunduğu ve tahakkuk-ı şerâit kaleme alındığı ma'lûm-ı hümâyunlarıdır. Kudât ve nüvâb mezâlîmlerine dâir lâzım gelen iki küt'a emr-i şerif Anadolu ve Rumeli kâdiaskerlerine hitâben ısdar ve bâlâları hatt-ı hümâyunlarıyla tevşih ve semâhatlü efendi dâilerine teslim ve mazbata-ı meşrutun bir sureti dahi ordu-yu hümâyunlarına tesyir olunmuştur. Bundan maade mezâlîm-i sâirenin def'iyün meclis-i meşrut muktedası üzre iktiza eden şerâit ve tenbihâtü şâmil Rumeli ve Anadolu'nun ücra kullarına hitâben lâzımü's-sudûr olan evâmîr-i şerife müsveddesi kaleme alınub manzur-ı şâhâneleri buyurulmak için atebe-i ulyâlarına takdim olunmakla manzur-ı âlileri buyuruldukda irâde-i hümâyunlarına muvâfık olmayan şerâit var ise ve dahi dercolunacak tenbihleri olur ise tebdili mümkün olmakla emr ü işaret buyurulmak bâbında ferman şevketlü mehâbetlü kudretlü velinimetim efendim padişahım hazretlerinindir." Tarih: 1205/1790-1. BOA Hatt-ı Hümâyun, no: 8038.

ytlandığından, dâvâyı istinaf yoluyla başka bir hâkime götürmek mümkün değildi. Hukuka aykırı verildiği düşünülen hükümler Divan-ı Hümâyün'a götürülebilirdi. Daha ziyâde idarî mahkeme görünümündeki Divan-ı Hümâyün'un kararı istikametinde gerekirse istinaf edilebilirdi. Öte yandan hukuka aykırı davranan kadı, kendisini tâyin eden otorite tarafından görevden alınabilmekte, hatta ağır şekilde cezâlandırılabilenmektedir. Bu imkânın varlığı, hükümlerin kontrolüne ve dolayısıyla düzenli bir kanun yolu mekanizmasının kurulmasına fazla ihtiyaç duyulmamasının sebeplerinden birisidir. Bundan dolayı Osmanlı hukukunda da hükümlerin kontrolüyle hâkimlerin kontrolü çoğunlukla bir arada ele alınmıştır, aralarında fazlaca fark gözetilmemiştir.

Bu anlayış Tanzimat sonrasına da yansımış, hâkimden şikâyet bu devirde bir kanun yolu olarak düzenlenmiştir. Hatta bu dönemlerde sistematik bir kanun yolu mekanizmasının kurulmasından çok, hâkimlerin bağımsızlığının azaltılması tercih edilmiştir³⁵. Nitekim bir müellif Tanzimat'tan sonra istinaf ve temyiz gibi müesseselerin kabulüyle mahkemelerin bir hiyerarşiye bağlandığını ve bir tür denetim altına sokulduğunu, böylece kadıların müstakil ve hukuken tek otorite olduğu İslâmî sistemden uzaklaşıldığını söylemektedir³⁶. Halbuki adliye teşkilatında her türlü reformu yapmak, yeni mahkemeler ihdâs etmek, İslâm hukukuna aykırı olmadığı gibi, mahkeme kararlarının hukuka uygunluğunu bizzat kontrol etmek veya bunun için müesseseler oluşturmak İslâm hukukunda devlet başkanına tanınmış bir yetkidir. Kaldı ki müellifin kastettiği türde istinaf ve temyiz kadıların görev yaptığı şer'iyye mahkemelerinde değil, yeni kurulan çok hâkimli nizâmiye mahkemelerinde söz konusu olmuştur. Kadıların bağımsızlığı prensibi İslâm hukukunun çok önem verdiği bir husustur ve Osmanlı Devleti'nde de -hukuk sisteminin en fazla harab olduğu devirlerde bile- buna dikkatle uyulmaya çalışıldığı görülür. Üzerlerinde mülkî âmirlerin hiçbir otoritesinin bulunmadığı kadılar, doğrudan merkeze bağlıydılar. Bunun yanında devlet başkanı kadıya bir dâvâyı tekrar görüp farklı istikamette bir hüküm vermesini emretse, kadı buna mecbur olmadığı gibi, dâvâ hukuka uygun olarak görülmüş ve sonuçlandırılmışsa hükmü bozamazdı. Devlet başkanının kadıyı tâyin ederken (şu zaman dilimi içinde hükmet!, sadece şu bölgede hükmet!, yalnızca şu gibi dâ-

³⁵ Shapiro, 378-380; Hasan Tahsin Fendoğlu: *Türk Anayasa Tarihinde Yargı Bağımsızlığı*, İst. 1996, 137-138.

³⁶ İlber Ortaylı: *"Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine"*, Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan-I, İÜSBF, 1982, 505.

vâlara bak, şu gibi dâvâlara bakma!, şu ictihadla karar ver! gibi) bir takım şartlarla kayıtlaması ise zaten hukuka aykırı değildi. Çünkü kadı tâyini vekâlet akdi çerçevesinde cereyan ederdi. Bu kayıtlamalar görevlendirme esnasında yapılırdı, hükmetme esnasında değil. Devlet başkanının kadıya karşı uygulayabileceği yegâne baskı onu azletmekti. Bu da çoğu zaman kadıyı etkilemezdi, çünkü o ilmiye sınıfının bir üyesiydi. Kariyeri sebebiyle bu sınıfa mensubiyeti devam edeceğinden müderris veya müftü olarak görev yapmasına kimse engel olamazdı. (Ancak müderrislik ve müftülük gibi görevlerin de en az kadılıklar gibi sınırlı kadrolara bağlı oluşu pratikte bu imkânı hayli daraltmıştır.)

Kadıya mürâcaat eden kimse dâvâsıyla ilgili olarak müftüden fetvâ alıp bunu mahkemeye ibrâz edebileceği gibi, kadı da gerektiğinde müftüden fetvâ isteyebilirdi. Kadı bu fetvâyâ uymak zorunda değilse de uygulamada genellikle hükümlerin bunlara uygun verildiği, aksi halde üst kontrol mercii tarafından hükmün bozulduğu veya fetvâyâ niçin uyulmadığının sorulduğu görülmektedir³⁷. Divan-ı Hümâyun'un halkın mahkeme kararlarına itiraz ve hâkimlerden şikâyetlerine bakıp verdiği hükümlerin yer aldığı ahkâm ve şikâyet defterlerindeki pek çok hükümde, taraflarca ibraz edilen fetvâlara göre hüküm verilmesi ilgili mercilere (mahkeme, kadı) bildirilmektedir³⁸. Hatta Mısır'da XIX. asırda bile dâvâcı, müftüden bir fetvâ getirmeye mecburdu. Fiilen ihtilafı müftü inceler, bunun âit olduğu hukukî çözümü fetvâda gösterirdi, kadı ise çoğu zaman bu fetvâyı tasdikle yetinirdi³⁹. Bu da gerek mahkemeye intikal eden ihtilafın sayısının az olmasına, gerekse nizâ, başta

³⁷ Uriel Heyd: "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Volume: XXXII, Part I, 1969, 56; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 105; Aydın, 104. Mahkeme sicillerinden anlaşıldığına göre mahkemelerde bu gibi bir fetvâ ibraz edebilen taraf çoğunlukla dâvâyı kazanmıştır. Haim Gerber: "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf-17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", Trc: Mehmet Akman, Hukuk Araştırmaları, MÜHF, C: 8, S: 1-3, 1994, s: 288.

³⁸ ".....Şile nâibine hükm ki.....fetvâ-yı şerifeleri olduğın bildürüb mu'cibince şer'le görilüb ber-mu'ceb-i fetvâ-yı şerife icrâ-yı hakk olunmak bâbında...Fî evâhir-i Zilka'de 1155" (17-26.1.1743) BOA İAD I/295. Bu ibare neredeyse klişe bir ibare olup benzer bütün hükümlerde yer almaktadır. Örnek olarak, BOA İAD, I/206, 261, 560, 737, 907, 916; II/56, 203, 408, 415, 425, 505, 674, 675, 729, 811, 818. Sultan III. Murad devrinde yazıldığı anlaşılan bir siyasetnâme, taşradaki bazı kadıların kendilerine ibrâz edilen fetvâlara itibar etmediği ve buralardaki halkın da merkezden fetvâ sormalarının çok zor olduğu bildirilerek, kadınlara mahallî müftülerin fetvâlarına itibar etmeleri hususunda emir verilmesi tavsiye olunmaktadır. *Hırzû'l-Mülük*, (Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar), nşr: Yaşar Yücel, Ank. 1988, 49a.

³⁹ Joseph Schacht: "Mahkeme", İA, VII/146; Heyd, Fetvâ, 51.

fetvâ gibi bir hukukî temele oturtulduğu için hükümlerde hatâ ihtimâlinin çok düşmesine sebebiyet vermektedir. Fetvâda, maddî mesele iyice ortaya konup, bu işin mütehasısı sayılan müftü tarafından, hâdisenin hangi hukuk normuna uyduğu gösterilmektedir. Bu da dolayısıyla kanun yolu kontrolünün, bilhassa temyizın gelişmesinde menfi rol oynayan hususlardan sayılmakta, bir başka deyişle müftünün fetvâsı temyiz usulüne olan ihtiyacı azaltmaktadır. Çünkü temyiz yolunda hukukî meseledeki hatâ ele alınmaktadır. (İkinci Meşrutiyet'ten sonra şer'iyeye mahkemesi adını alan kadı mahkemelelerine, hukukî meselenin tesbitinde müftü gibi kadılara yardımcı olmaları maksadıyla müşâvir adında görevliler tâyin edilmiştir).

Mahkemelerde yargılama sırasında *şühûdü'l-hâl* denilen kimseler müşâhid olarak yer alırdı. Mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle dâvâ ve taraflarla ilgili kimselerden birkaç kişinin oluşturduğu bu hey'et mahkemenin işleyişine ve hükme karışmayıp ancak kadı'nın hukuka uygun karar vermesine dolaylı olarak etki ederlerdi⁴⁰. Böylece şühûdü'l-hâl, dâvâdaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dâvâ zabtına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. Gerek müftü ve gerekse şühûdü'l-hâl denilen kimselerin, kadı hükmünün hukuka uygun ve âdil verilmesi için bir çeşit ilk kademe temyiz görevi yaptığına bazı müelliflerce dikkat çekilmiştir⁴¹.

Kadıların, toplumun en saygın, faziletli ve ahlâklı kimselerinden tâyin olunmasına itinâ edilmeye çalışılmış ve bu, kadıların âdil bir şekilde hükmetmelerini sağlayacak en büyük teminat olarak görülmüştü. Böylece halk

⁴⁰ Aydın, 92-93. Bazı müellifler bunları Anglosakson hukukundaki jüriye benzetmekte ve kadı hükmünün bunların tasdiğiyle yerine getirileceğine işaret etmektedir. Ortaylı, Mahkeme, 254-255. Oysa bunların muhakemeye ve hükme müdahale etmeye yetkileri yoktu, çünkü yargı yetkisi münhasıran kadılar tarafından kullanılabilirdi. Bu bakımdan Kıt'a Avrupasında, bilhassa Almanya'daki jürilerle benzerliği ileri sürülebilir. Yılmaz Öztuna da, bunları ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak görmektedir. Halbuki şühûdü'l-hâl ehl-i vukuftan farklıdır, zaten müellif de sonradan bu farka işaret etmiştir. Yılmaz Öztuna: "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme", Hayat Tarih Mecmuası, S: V, Mayıs 1977, s: 9; Yılmaz Öztuna: "Kadılar", Tarih ve Medeniyet, S: 11, Ocak 1995, 29. Şühûdü'l-hâlin kadılara kamuoyundan gelmesi muhtemel baskıların önlenmesinde de önemli rolü olduğu, bunun da "Sizden biriniz kötü bir şey gördüğünde eli ile, buna gücü yetmezse dili ile önlesin. Bu da mümkün olmazsa kalbiyle buğzetsin!" hadisinde yer alan prensibin bir sonucu olduğu iddiası, bir başka deyişle şühûdü'l-hâl ile emr-i bi'l-ma'ruf arasında ilişki kurmak (bkz. Fendoğlu, 265-266) çok dolaylı bir ifadedir. Çünkü şühûdü'l-hâlin fonksiyonu sadece muhakeme esnasında aleniyeti temin olup, adaletin tecellisine dolaylı bir etkisi vardır; muhakemeye müdahale yetkisi bulunmamaktadır.

⁴¹ Akdağ, I/406; Aydın, 93, 105.

da mahkeme kararlarına itimad ve imtisal edecek, cemiyet huzuru sağlanacaktı. Ancak pratikte bu her zaman böyle olmamıştır. İnsanlık tarihi kadar eski olan adam kayırma usulü burada da hükmünü icrâ ettiğinden, beklenen maksad tabiatıyla hâsıl olmamıştır. Zaman zaman ve bilhassa devletin zaafa düştüğü devirlerde kadıların şikâyete medar olacak şekilde davrandıkları görülmüştür. Bunlar da çok sıkı tedbirlerle önlenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber kadere rızâ ile âmirlere itimad ve itaat geleneğinin câri olduğu Şark dünyasında halk hâkimlere ve bunların verdikleri hükümlere itirazdan çoğunlukla kaçınmıştır. Osmanlılarda da bu geleneğin devam ettiği görülür.

Osmanlı hukukunda muhakeme oldukça süratli ve az masraflı idi. Klasik Osmanlı adli sistemi bu yönüyle zamanının diğer hukuk sistemlerinden bâriz bir şekilde ileriye⁴². O zamanlar Osmanlı cemiyet düzeni, İslâm hukukunun başlangıç devirlerinden çok farklı olmadığı gibi, insanlar arası ilişkiler de girift değildi. Bu sebeple hukukî ihtilaflar karmaşık sayılmazdı. Nitekim mahkeme sicillerinde yer alan hükümlerin büyük çoğunluğu hüccettir. Bunlar mahkemelerin nizâsız yargı sonucu ve günümüzdeki noterlerin fonksiyonuyla verdiği kararlar olup, ilâmların, yani nizâlî yargı sonucu verilen hükümlerin azlığı dikkat çekicidir. Halk, yukarıda da geçtiği gibi hukukî meselelerini fetvâ yoluyla çözümlenmeyi daha kolay ve masrafsız bulmaktaydı. Öte yandan artık kadıların müctehid olmaları aranmıyor, dolayısıyla hukukun aslî kaynakları olan kitap, sünnet ve icma'dan bizzat hüküm çıkartmaları beklenmiyordu. Uygulanan hukukun hükümleri de fıkıh kitaplarında yer almaktaydı. Bu kitapların başlıcaları (Dürer, Mültekâ gibi) Türkçeye tercüme edilmişti. Bunun yanısıra örfî hukuk da denilen padişah emirnâmeleri sınırlı sayıda ve teknik metinlerdi. Öte yandan halk arasında daha önce cereyan edip fetvâya arzolunan hukukî ihtilafların çözümleri de Şeyhülislâmlık tarafından birer külliyat halinde zaman zaman biraraya gerilerek herkesin, bu arada kadıların istifâdesine sunulurdu (Bu fetvâlara uyma mecburiyeti teorik olarak yoktu ama Şeyhülislâmlık Tanzimat'tan sonra kadıların vermiş oldukları hükümlere karşı gidilebilecek bir nevi kanun yolu mahkemesi hâline gelecek, dolayısıyla bu fetvâ mecmualarına uymanın önemi artacak, çünkü bunlar bir bakımdan bugünkü icthadı birleştirme kararlarının fonksi-

⁴² İngiltere kralı VIII. Henry, İngiliz adliye sisteminde yapacağı reforma örnek teşkil etmesi bakımından, Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Osmanlı adli sistemini incelemek üzere Osmanlı ülkesine bir heyet göndermişti. Fairfax Downey: *Kanuni Sultan Süleyman*, Trc: Enis Behiç Koryürek, İst. 1975, 101.

yonunu görecektir). Bu sebeple hepsi belirli bir eğitim almış ve tecrübe kazanmış olan kadıların verdikleri hükümde hatâya düşmemeleri beklenirdi. Kaldı ki takıldığı hususlarda hukukçulara danışması, müftülerden fetvâ sorması mümkündü. Zaten karmaşık ve çeşitli olmadığı için mahkeme önlerine gelen hukukî ihtilafların hukuka aykırı çözümlenme ihtimali de fazla değildi.

Bütün bu söylenenlerden hareketle Osmanlı hukuk tarihinde mahkeme kararlarının kontrolü, hükümlerin hatâlı ve hukuka aykırı verilmesinden, bir başka deyişle maddî ve hukukî meselenin tesbitinde hatâdan ziyâde, kadıların herhangi bir sebeple hukuka aykırı davranmalarından dolayı cereyan etmiştir. Nitekim kaynak ve belgelerde bu husus görülmektedir. Kadılar, birer insan olmaları itibariyle “hevâ ve nefslere uyup” hukuka aykırı davranabilirlerdi. Bunlar da genellikle, rüşvet alma⁴³, sicil tahrif etme⁴⁴, düzmece hüküm verme⁴⁵, taraf tutma⁴⁶, dâvâya bakmaktan kaçınma⁴⁷, ehl-i örf denilen

⁴³ “Dulkadir beğlerbeğine hükm ki: Südde-i seâdetüme arzihâl sunub Göğercinlik kazâsi nâibi olan Ömer için dâimâ subaşı ile gezüb fukarâyı bî-günah rencide idüb ehl-i örf muavenet idüb fikarâyı habs idüb akçelerin alub ve subaşına dahi aldırub ve rişvet tariki ile reâyânın fevkalhadd altunların alub külli zulm ve teaddî eylediği ecluden reâyâ perâkende olub eski ve yerlü nâib olub hilâf-ı şer’ teaddisi çokdur, ref’ olunması lâzım eylediği i’lâm olundu. Buyurdum ki: vüsûl buldıkda mezbûr nâibin ahvâlin tahkik eyleyüb göresin. Filvâki’ reâyâya vechi meşrûh üzre zulm ve teaddisi vardır, aslı ile ma’lûm idinüb vuku’u üzre ahvâlin arz eyleyesin ki emrüm ne vechile olursa mûcibi ile amel eyleyesin.” 19 Ramezan 980 (1573). BOA MD 21/104. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu: Osmanlı Devletinde Rüşvet, Ank. 1969.

⁴⁴ Sicil tahrifaunda bulunduğu için Hums kadı nâibinin teftişi emredilmiştir. 13 Muharrem 973 (1565). BOA MD, 5/68.

⁴⁵ “Üsküb beğine ve kadısına hükm ki: Hâlâ Üsküb’de nâibü’ş-şer’ olan Mehmed nâm ki-mesne ehl-i tezvîr olub bazı kadılar ve gayrikimesne nâmına mührler kazdurub ve telbis hüccetler ve mektublar yazub.....” 10 Rebiülâhir 972 (1565). BOA MD 6/380. Erzurum kadısının rüşvetçi olup gayrimeşru hükümler verdiğiinden dolayı görevinden alınması yolunda Erzurum beylerbeğinin arzı. BOA Cevdet-Adliye, no: 5009, tarihsiz.

⁴⁶ Hatta taraf tutma ihtimaline karşı hâkimin reddi de mümkündür. “Atala ve Mağnisa kadılarına hükm ki: ...mevlânâ-yı mezbûr Südde-i seâdete gelüb Kula kadısı olan Abdülkerim için benümle husûmeti ve hasımlarıma muaveneti vardır, teftüşden ihrâc olunmasını taleb iderüm dimeğin kadı-yı mezbûrın ahvâline Atala kadısı ile seni müfettüş ta’yin idüb....” 17 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1417.

⁴⁷ “Aydın sancağı kadılarına hükm ki: Hâliyâ Aydın beği Mustafa âdem gönderüb bazı ehl-i fesâdı âdemleri meclis-i şer’a ihzâr idüb ahvâleri şer’le görilmek taleb itdüklerinde mürâselemle getirilmedi diyü mukayyed olunmamağla.....ol vechile te’hir olunmayub bi-hasebi’ş-şer’ ahvâllerin teftüş idüb.....” 3 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1339.

⁴⁸ “Bîrgü kadısına hükm ki: Hâliyen Aydın sancağında Arpaz nâm karye halkı Rikâb-ı hü-mâyunuma ruk’a sunub bazıları Südde-i seâdetüme gelüb kadıları olan Muhyiddin kasaba-i

mülki idarecilerle işbirliği yapma⁴⁸, yolsuzluk⁴⁹, zorla dâvâ görme⁵⁰, haksız yere cerîme alma⁵¹, devre çıkmak⁵², birbiriyle çelişen hükümler verme⁵³ gibi

mezbûre iltizâm iden Ali nâm subaşı ile ve Selcanoğlu demekle ma'rûf kimesne ile müttetik olubfi 21 Muharrem sene 968 (1560).” BOA MD 3/1598. “Kastamonu beğine hükm ki: Kastamonu'ya varıcak kadılıklarında olan a'yân ve eşrâf ve sâir reâyâ ve berâyâ Sûdde-i seâdetüme muhuz gönderüb nefsi Arac'dan olub hâlen Kastamonu'da sâkin olan Abdurrahman nâm kadı dâimâ sancakbeği ile itüfak idüb fukarâdan nice bin akça aldurub zulm ü teaddisinin nihâyeti olmadığın i'lâm itdükleri eelden mezbûr kadı Âsitâne-i seâdetüme gönderülmek emr idüb buyurdum ki vüsûl buldıka mezbûr kadıya bir an evvel ve bir saat te'hir ve terâhî itdirmeyüb Âsitâne-i seâdetüme getirüb Divan-ı Hümâyun'ımda husemâları ile mürâfaa olub fukarâya zulm ü teaddisi olduğu sâbit oldıkda eshâb-ı hukukın hakları bî-kusur virildükden sonra şer'le hakkından geline.” 13 N (Ramazan) 1003 (1595). BOA MD 73/1039.

⁴⁹ “Atala ve Kula kadılarına hükm ki: Kula kazâsı halkı mahzar gönderüb kadıları olan Ca'fer için fukarâya hilâf-ı şer'-i kavim teaddî idüb ve bi-gayrihakkın malların alub ve halk mâbeyninde e'fal-i kabîha ile ma'rufdur diyü i'lâm idüb.....kadı-yı mezbur azlolunub tefiş olunmasın emridüb....” 25 Cemâzilevvel 972 (1564). BOA MD 6/573, 6/615.

⁵⁰ “Şile nâhiyesi nâibine hükm ki: Galatada vâki' merhume ve mağfurun leha Vâlide Sultan tâbet serâhânun Samandıra ve Soğanlı ve Sâlih nâm vakf çiftliklerün arabacılarından Şile nâhiyesine tâbi'....nâm karye sâkinlerinden Mahmud ve Mehmed ve nâm karındaşlargelüb yine karye-i mezbur sâkinlerinden mürisleri .. nâm kimesne fevt oldukda terikesi irsi şer'le bunlara inûkal idüb içlerinde sağır ve sağire ve gâib ve gâibesi inûmayub verese hâzır ve kibâr olub kismet taleb itmezler iken sen ki mevlânâ-yı mumâileyhsin, mürisleri müteveffâ-yı mezkûrun terikesini tahrîr ider ve resm-i kismet alurum diyü tarafundan hilâf-ı şer' ü kânun teaddî vü rencide olındukları ve bu bâbda dâvâlarına muvâfık şeyhülislâmdan fetvâ-yı şerife virildüğün bildürüb mücebince amel olunub ol vechile teaddî vü rencide olunmamak bâbında hükm-i hümâyunum recâ eyledükleri şer' ü kânun üzere amel olunmak için yazılmışdur.” Fî evâsıt-ı Ş (Şaban) 1158 (8-17.IX.1745). BOA İAD 2/148.

⁵¹ “Amasya beğine ve kadısına ve Lâdik kadısına hükm ki: Havza kazâsı ahâlisi ruk'a sunub bil-filil Havza kadısı olan Hıdır Şah ve Rum beğlerbeğisi subaşlarından Mehmed nâm kimesne gelüb bunların üzerine nesne sâbit olmayub mücerred celb ü ahz için kimini suhte yatağı ve hırsuz harâmî şeriki ve kimini kızılbaş ve mülhidsiz diyü iftirâ idüb der-zencir idüb ve dahi habs idüb herbir mahbûsdan otuzar kırkar altun alub ve şikâyete varmayasuz diyü üçer talâka şart virüb ve bunların bazıı Sûdde-i seâdetüme tazalluma geldüklerin istüma' idüb evlerin basub Hamza nâm kimesneye ikiyüz elli ... urub envâ-i zulm ü hayf eylemişlerdür diyü şekvâ itmeğün, buyurdum ki: vüsûl buldukda mezkûrları ihzâr idüb bir def'a şer'le fasl olmuş dâvâ değil ise hakk üzere tefüş idüb göresin arz olunduğu gibi ise ki şer' ile sâbit olsa ol bâbda muktezâ-yı şer' ne ise edâ idüb yerine koyasun.” 13 Cemâzilâhir 986 (1578). BOA MD 35/390.

⁵² Devre çıkmak, memurların görev merkezini bırakarak tahkikat, inceleme ve keşif gibi sebeplerle ferman üzerine veya adli işlerde tarafların talebiyle görev mahallinde dolaşmasıdır. Bu esnada masraflar talep sâhibinin üzerineydi. Bu sebeple halkın kimi zaman zarara uğradığı anlaşılmaktadır. “Aydın beğine hükm ki: Mektub gönderüb bazı yirlü köhne ve mürtesz nâible-rine niyâbet virüb muttasıl devran itdürmekle reâyâyâ muztaribü'l-hâl oldukların bildürmişsin. İmdi buyurdum ki: varıcak ol asl il üzerine çıkub gezen nâiblere tenbîh ü te'kid eyleyesin ki min ba'd gezmeyeler. Ba'de't-tenbîh eslemeyenleri her kim ise ismi ile yazub arz eylesesün.” 3 Zilkade 967 (1560). BOA MD 3/1372. Edirne kadısının izinsiz devre çıkan nâibinden şikâyeti havi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3750, tarih: C (Cemâzilâhir) 1211 (1796). Kadıların izinsiz devre çıkmalarını yasaklayan bir ferman için bkz. BOA Cevdet-Adliye, no: 4729, tarih: Ş (Şaban) 1158 (1745).

⁵³ Niğde mahkemesi nâibi Abdurrahman Niğde sâkinlerinden Feyzullah hakkında bir defa lehine ve diğer defa aleyhine mütenâkız iki i'lâm verdiği cihetle azl ve yerine diğeri tâyin edilinceye kadar mahkeme kâtibinin nasbolunduğuna dâir Bozok mutasarrıfı Cebbarzâde Süleyman Beye yazılmış ferman. BOA Cevdet-Adliye, no: 2759, tarih: Za (Zilkade) 1206 (1792).

davranışlardır. Böyle davranan kadılar, haklarındaki şikâyetler tahkik edilecek yerinde görülürse görevden alınarak genellikle sürgüne gönderilir, sürgün yerine vardıkları iyice tâkip edilir⁵⁴, yine çoğu zaman bir süre sonra iyi halleri görülerek “ıslâh-ı nefis” etmeleri üzerine makamın şerefi de göz önüne alınarak ve kimi zaman da araya hatırlı ve merhametli kimselerin girmesiyle affedilir⁵⁵ veya herhangi bir sebeple sürgün yerleri değiştirilirdi⁵⁶. Kendilerinden şikâyet olunan bazı kadılar hakkında açılan tahkikat ve tef-tişte şikâyetçilerden kimsenin bulunmadığı veya iddiaların asılsız olduğu da görülebilirdi⁵⁷. Sâdece kadıların değil, kazaskerlerin de haklarındaki şikâyet-lerden dolayı tef-tiş edildikleri bilinmektedir⁵⁸. Hakkında hiç şikâyet gelmeyen kadılar da, görev süreleri bir mikdar uzatılarak taltif edilirdi⁵⁹. Şikâyet üzerine cezâlandırılan kadı ve nâiblerin vermiş oldukları hükümler de çoğu zaman iptal edilirdi. İşte bu sebeple klasik devir Osmanlı hukukunda kanun

⁵⁴ Musul nâibi esbâk İbrahim Efendi, cünhasına mebni nefyolunduğu Humus'a vardığına dâir Musul vâlisi Mehmed Ali mührüyle tahrirat. BOA Cevdet-Adliye, no: 4749, tarih: 11 L (Şevâl) 1271 (1855).

⁵⁵ Sinob'a nefyolunan Niğde nâib-i sâbıkı Ahmed Reşid Efendi'nin affına dâir Şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi işaretiyle arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 4987, tarih: 7 Z (Zilhicce) 1214 (1800).

⁵⁶ Sürgün yerinin değişmesi kimi zaman zorunlu sebeplerle olur: Magosa'ya nefyi emrolunan Erzurum nâib-i sâbıkı Râğıb Efendi alil olduğu için menfâsının Harput, Palu veya Maden'e tebdili hakkında tahrirat. BOA Cevdet-Adliye, no: 4598, tarih: 27 M (Muharrem) 1229 (1813). Sürgün yerinin değişmesi bazen de başka sebeplerle olur: Bosna'da mukim sâbık kadı Şeyhzâde Mehmed Said Efendi'nin harekât-ı nâ-lâyıkasından İstanbul'da ikâmet etmek üzere gönderilmesine dâir emir yazılması hakkında Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi imzâsı ile arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 6302, tarih: 17 Safer 1205 (1790).

⁵⁷ Kütahya nâibi hakkındaki şikâyetlerin yerinde olmadığına dâir hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 3355, tarih: Ra (Rebiülevvel) 1224 (1809). Ağrıboz'a nefyolunan kadı Mehmed Emin Efendi'nin kabahati olmadığından nefy kaydının terkin edilmesine dâir hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 6003, tarih: 3 N (Ramezan) 1204 (1790).

⁵⁸ Bazı kaynaklarda ulemâ arasında değirmen vak'ası diye bilinen dâvâdan ve başka sebeplerden dolayı 1551 yılında, Rumeli Kazaskeri Bostan Efendi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi'nin, Şam kadılığından ma'zul Ahmed Efendi, Sahn müderrisi Martolos Mehmed Efendi ve Manisa sâbık müderris ve müftüsü Alâeddin Ali Efendi tarafından ayrı ayrı tef-tiş olunmaları emredilmiş ve neticede haklarındaki şikâyetlerin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Nev'izâde Atâî: *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmilâtü'ş-Şakâik*, İst. 1268, 130-131; Mehmet İpşirli: *Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi*, İslam Tetkikleri Dergisi, C: VIII, Cüz: 1-4, İst. 1984, s: 208-211, Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 130-131.

⁵⁹ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 106. Bağdad kadısı Halil Efendinin “müddet-i örfiyyesinin altı mâh temdidine” dâir kazasker arzı: BOA Cevdet-Adliye, no: 10; 3 Ş (Şaban) 1231 (1816). Sofya kadısı İlyas'ın kazâ müddetinin üç ay uzatılmasına dâir arz. BOA Cevdet-Adliye, no: 5033, tarih: S (Safer) 1262 (1846).

yolları, mahkeme hükümlerinden çok hâkimlerin kontrolü şeklinde cereyan etmiştir.

Osmanlı hukukunda da bir kere usulüne uygun olarak görülmüş bir dâvânın tekrar görülmesine prensip itibariyle imkân yoktu⁶⁰. Şeyhülislâm Ebusuud Efendi'nin *Ma'rûzât* adlı eserinde yer alan bir fetvâ konumuz açısından oldukça önemlidir: "*Mes'ele: Bir def'a şer'-i şerifle faslolunub âher kadı tenfiz ve imza eylediği husus yine aslından dinlenmek şer'i olur mu? el-cevâb: Emr-i sultanî olmayacak olmaz, memur olıcak dahi sâbıkan şer'le faslolundığı sâbit olıcak tağyir olunmaz.*"⁶¹. Fetvâdan anlaşıldığına göre bir hâkimin hukuka uygun olarak görüp sonuçlandırdığı bir dâvâ ancak padişahın emriyle (veya izniyle) yeniden görülebilir. Padişah emrinin muhatabı aynı mahkeme olabileceği gibi bir başka mahkeme de olabilir. Fetvâ metninde geçen emir verilse bile, dâvâya usulüne uygun olarak bakılmış ve hükmü de hukuka uygun olarak sâdır olmuşsa artık bu hükmü değiştirme mecburiyeti yoktur, bir başka deyişle kadı tekrar aynı istikamette hüküm verebilir.

Kadıların muhakeme esnasında âdil davranmaları ve hukuka uygun karar vermeleri hususunda sık sık ikaz edildikleri bilinmektedir. Genellikle her padişah tahta çıktığında yayınlanıp ülkenin en ücre köşelerine kadar gönderilen adaletnâmelerde bu hususa dikkat çekilmektedir⁶². Öte yandan halkın zarar görmelerini önlemek için aslı olmayan ve hileli dâvâlara bakılmaması

⁶⁰ İsimleri muharrer hıristiyan teb'adan altı kişinin yedelerindeki hüccet-i şer'iyelere rağmen kendilerini ızzar için kırk bir sene sonra miras dâvâsına kıyam eden Pardo Gomyos ile Agob'un dâvâlarına itibar olunmaması hakkında takrirlerini mübeyyin İzmir kadısı tarafından verilen i'lâm. BOA Cevdet-Adliye, no: 5312, tarih: 1 Ş (Şaban) 1185 (1771). Bir başka örnek: Rusçuğa tâbi Mihrûmah Sultan evkâfından Çermova köyünü iltizâm eden birinin ahâlden alacak iddiasıyla tezvirlî bir dâvâsı reddedilerek mahkemece hüccet verilmiş, tekrar vâki taleblerin reddine dâir ferman ısdârı ricasını havî i'lâm. BOA Cevdet-Adliye, no: 6328, tarih: B (Receb) 1191 (1777). Daha önce de geçtiği üzere kadılardan söz konusu şikâyetlerin tahkik ve teftişi için Divan'dan yazılan emirlerde yer alan klişe "*reâyâdan her kim gelüb dâvâ-yı hakk ider ise bir def'a şer'le faslolmayub onbeş yıl geçmeyen kadıyyelerin husemâ muvâçhesinde bi-hasebi'ş-şer' teftiş idüb göresiz...*" ibaresi bunu göstermektedir.

⁶¹ Paul Horster: *Zur Anwendung des Islâmischen Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1935, 52; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IV/55. Ebusuud Efendi'nin bu fetvâsına kaynak olarak, bir nüshasında Hanefî hukukçusu Hakîm eş-Şehid'in *Kâfi* adlı kitabından "*kazânın şer'i bir hak olduğu ve siyâneti lâzım geldiği*", bir başka nüshada ise Molla Hüsrev'in *Dürer* adlı eserinden "*ictihad ile ictihad nakzolunmaz*" ibâresinin alındığı görülmektedir.

⁶² Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 250-253; Yücel Özkaya: "*XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere göre Türkiye'nin İç Durumu*", *Belleten*, C: XXXVIII, S: 151, Y: 1974, s: 454-458.

emredilmiştir⁶³. Bazı kimselerin daha önce hukuka uygun bir şekilde çözümlenmiş dâvâları başka bir şekle sokarak tekrar mahkeme önüne getirmeleri de yasaklanmıştır⁶⁴. Ancak bir mahkemede reddedilen bir dâvâyla ilgili yeni bir şikâyet ve talep sözkonusu olduğunda, bunun görülmesini istemek mümkündür⁶⁵.

Şu da ifade edilmelidir ki, İslâm hukukunda, kadı'nın yargılama sonucu verdiği hükmü taraflara, bilhassa mahkûm olan tarafa gerekçeli bir şekilde açıklaması ve taraflar isterse bu gerekçeleri içeren birer i'lâm verme yükümlülüğü getirilmiştir. Böylece mahkeme üzerinde doğması muhtemel töhmeti başlangıçta bertaraf etmek, öte yandan tarafların hükme râzi olarak itirazda bulunmalarının önüne geçmek istenmiştir⁶⁶.

Bu hususta işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, kadıların verdikleri idam cezâlarının, bilhassa siyaseten katl cezâlarının infazının padişah tasdikine bağlı olmasıdır. Gerçekten kadıların verdiği hükümlerden siyaseten katle dâir olanlar re'sen ve resmen temyize benzeyen bir istisnâî usule tâbiydi. Bu hükümleri ihtivâ eden i'lâm, çoğu zaman mahkûm ile beraber bulunulan yerin durumuna göre sancak veya beylerbeyince merkeze gönderilir, burada incelenen hüküm daha sonra padişah tarafından tasdik olunmadıkça

⁶³ İnsanlara zarar vermek maksadıyla yalan yere dâvâ açılması söz konusu olduğunda bunların reddedilmesi, mahkeme ve varsa mübaşir masraflarının dâvâliya değil, kötü niyetli dâvâciya yüklenmesi, öte yandan bu işte kadıların da kasıtlı rolü varsa bunların da cezâlandırılıp görevden alınması hususu merkezden adaletnâme ve emir-nâmelerle defalarca bildirilmiştir. Özkaya, *Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu*, 456, 476, 479, 480. Kazâlarda çıkan dâvâların doğruluğu tahakkuk etmedikçe i'lâma bağlanmaması hususunda bir ta'mim yayınlanmıştır. Buna 21 Şaban 1212 (1798) tarihinde Konya nâibliğinden gelen cevap için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 1414. Ayrıca vârisleri zarara uğratmak maksadıyla açıldığı belli olan nefsi mülk dâvâlarına bakılmaması ve sebepsiz hibe ve satışlara hüccet verilmemesi hususunda Safer 1217 (1802) tarihli bir i'lâm için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 2332 ve Muharrem 1219 (1804) tarihli bir i'lâm için BOA Cevdet-Adliye no: 1092. Ahâli arasında gazez ve nefsanîyet yahud mal ve menfaat celbi için ikâme edildiği anlaşılan dâvâların hâkimler tarafından görülmemesi hakkında bir ta'mim yayınlanmıştır. Buna mahalli kadılıklarından gelen cevaplar BOA Cevdet-Adliye no: 625, tarih: 12 Şaban 1212 (1798).

⁶⁴ Ekseri Divan çavuşları ve kağıt haffafları ve arzıhalciler ve bazı ketebe ve mehter ve odacı ve içağaları ve çuhadar ve saraydar makûlesi adamların ewelce şer'an fasledilmiş dâvâları başka renge sokarak eshâb-ı mesâlihi işgal ve devâir-i hükûmeti işgal etmekte oldukları cihette men'leri hakkında belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 1432, tarih: B (Receb) 1228 (1813).

⁶⁵ Mora'da Uğlasti kasabasında reâyâdan birine isnâd edilen bir katl hadisesinin mahkeme reddinden ve hüccet ahzından sonra tekrar vâki' bir şikâyetin ve bir talebin yine şer' marifetiyle itacı hakkında arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3805, tarih: S (Safer) 1212 (1798).

⁶⁶ Muhammed Emin İbni Âbidîn: *Reddû'l-Muhtar*, Matbaatü'l-Meymeniyeh Kahire 1299, IV/326.

yerine getirilemezdi⁶⁷. Uygulamada yalnız idam değil, diğer ağır bedenî cezâlara dâir i'lâmlar da merkeze arzolanarak tasdik edildikten sonra yerine getirilmekteydi. Fiilen, i'lâmlar, padişah değil, kazasker veya sadrîâzam tarafından incelenirdi, ama her halde padişah tarafından tasdik olunmak zorundaydı⁶⁸. Ölüm cezâsı içeren hükümlerin ancak padişah tasdikiyle yerine getirilebilmesi prensibi devletin sonuna kadar sürmüştür⁶⁹. Hatta klasik devirde çoğu zaman görülen ağır suçlara dâir dâvâlarda kadılar bir ön soruşturmacı gibi çalışarak sicilleri ve tarafları merkeze gönderir, muhakemeyi Divan bizat yapar ve hüküm verirdi. Kadılar bilhassa taraflardan çekindikleri veya içinden çıkmadıkları dâvâlarda bu yolu izlemeyi tercih etmişlerdir⁷⁰. Bazen

⁶⁷ Ahmet Mumcu: *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ank. 1963, 139. ".....Siyâset icâb ider mevaddı tafsîli ve sicilleri ile ihrâc idüb ve kendüyi habsidüb Dergâh-ı muallâ'ya arzleyesin. Sonra emrüm ne vehile sâdir olursa anunla amel eylesin...." diyu ferman olunmağın.....hük-m-i şerifüm vüsül buldıka emrüm muktezâsnca mezbur Mirza'ya siyâset idüb emr-i şerifüm yerine varduğın yazub bildüresin, şöyle bilesin." 23 Rebiülevvel 972 (1564). BOA MD 6/301. "Bursa kadısına ve beğine hüküm ki: Dergâh-ı muallâ'ya mektub gönderüb "İneğöl kazâsından Geyiklûbaba nâm karyeden tarik-i âmda maktûl bulunan Mustafa'ya katlitdüm diyu i'tirâf eyleyen Ali nâm kimesnenin i'tirâfı tafahhus olundukda mezkûr katlitdüğüne i'tirâf idüb.....hük-m-i şerifüm varıcak i'tirâf idene siyâset idüb emrüm yerine varduğın yazub bildüresin.." 15 Cemâzilâhır 972 (1565). BOA MD 6/629.

⁶⁸ Uriel Heyd: *Studies in the Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, 255-256; Öztuna, idam cezâsı içeren hükümlerin vâlinin incelemesinden sonra infaz edildiğini, vâli yerinde bulmazsa merkeze bildirilip, buradaki tedkikata göre hükmün infaz veya ilgâ olduğunu söylemektedir. Zaten Osmanlı uygulamasında merkezce incelenmeyen hiçbir idam hükmü infaz olunamazdı. Kaldı ki bu merkezîyetçi anlayışa muellif de dikkat çekmiştir. Yılmaz Öztuna: "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme", Hayat Tarih Mecmuası, S: VI, Haziran 1977, s: 5-6.

⁶⁹ Buna enteresan bir örnek, devletin son günlerinde yaşanmıştır. Ermeni tehciri ile ilgili olarak divan-ı harbde ölüme mahkûm edilen Yozgat Mutasarrıf Vekili (Boğazlıyan Kaymakamı) Kemal Bey'in cezâsını hâvî hüküm tasdik olunmak üzere padişaha arz edilmiş, bu hükmün hukuka uygun olup olmadığı hususunda padişah ile şeyhülislâm arasında enteresan müzâkere ve yazışmalar geçmiştir. Bkz. Ali Fuad Türkgeldi: *Görüp İştiklerim*, 3.b, Ank. 1984, 202-206.

⁷⁰ "İznik nâibine hüküm ki: Bundan akdem müteveffıye olan Ümmü Hânî nâm hâton için zevciyyet ve verâsetin iddia iden Abdülğani'nin ibrâz eylediği hücceti derûnunda şahid tahrir olunan kasaba-yı İznik sükkânından Şeyh Sâlih ve Şeyh Abdülmün'în ve Hatib Mürsel ve Abdülaziz ve Hacı Hüseyin ve İmam Ahmed ve Ali ve Abdülkerim Onbaşı ve Ömer nâm kimesneler husus-ı mezbûrdan haberleri olmaduğın meclis-i şer' de ihbâr eylediklerin arzylediğın eclden husus-ı mezbûri merkûmından Divan-ı hümâyununda tafahhus olunmak iktizâ itmekle sen ki mevlanâ-yı mumâileyhsin mezbûrın Âsîtanec-i seâdetime isâl eylemen bâbında ferman-ı âlişânım sâdir olmuşdur deyu hüküm yazılmışdur. Fî evâhir-i Za (Zilhicce) 1112 (1701)" BOA MD 113/5. "Çatalca nâhiyesi nâibine hüküm ki:mezbûre Emine zuhûr ve hevâsına tâbi' bazı müteğallibeye istinâden tekrar miras dâvâsıyla hevâsına tâbi' nâibe istinâden dâvâ-yı mezkûri istimâ' ve gadr sevdisinde oldukların ve sâirleri İstahbul'da olduğın bildürüb dâvâ sadedinde olur ise âhar yirde istimâ' olunmayub Âsîtanec-i seâdetime havâle olunmak bâbında emr-i şerifüm recâ itmeğın veh-i meşrûh üze yazılmışdur. Fî evâil-i C (Cemâzilâhır) 1155 (3-12.VIII.1742)" BOA İAD I/89. Eşirradan bazılarının tezvîrâta cesaret edemeyip infisalinde kendisini ta'ciz edeceği muhtemel olduğu için şer'î hukuka dâir dâvâsı olanların İstanbul'da Sadâret Divanı'nda ve kadılar huzu-

de Divan bizzat muhakemeyi yapmak üzere ilgililerin merkeze gönderilmesini emrederdi⁷¹. Kimi zaman da taraflar dâvâlarının merkezde görülmesini isterdi⁷². Çoğu zaman da cezânın (bilhassa siyaset cezâsı) icrâsı merkez tarafından gerçekleştirilmiştir⁷³.

Kadılar tâyin edildikleri beldede her türlü şer'î dâvâlara bakıp sonuçlandırmakla yegâne görevli ve yetkili kimselerdi. Bununla beraber mühimme ve ahkâm defterlerinde normalde kadıların bakması gereken dâvâların ilk derece mercii gibi Divan huzuruna götürüldüğü görülmektedir. Ancak bu hükümler çok özet olduğu için, dâvâların Divan'da esastan mı görüldüğü, yoksa kadıların dâvâyı görüp hüküm merhalesine getirdikten sonra durumu Divan'a mı arzettiği pek anlaşılammamaktadır. Şu kadar ki, kadılar, tarafların şerli olduğu meselelerde, mütegalibelerin tâcizlerinden çekindikleri durumlarda, dâvâları görülmek üzere Divan-ı Hümâyun'a arzederlerdi⁷⁴. Bu takdirde Divan dâvâyı görüp sonuçlandırır, kadıya da sadece kararı icrâ ve infaz ettirmek kalırdı, hatta çoğu zaman bu işin de aynı sebeplerle bizzat Divan tarafından yapıldığı olurdu. Kadıların tahkikat yapıp dâvâyı hüküm safhasına getirdikten sonra durumu Divan'a arz etmesi, re'sen temyize benzeyen bir

runda mürâfaa olunmaları hakkında emir isdârını isteyen Karaferye nâibi Esirizâde Abdülbâki Efendi'nin 1161 (1748) tarihli arzihali. BOA Cevdet-Adliye no. 4774. Bu usul, fıkıh kitaplarında *kitabu kadi ile'l kadi* (bir kadı'nın başka bir kadıyla yazışması) başlığı altında anlatılan esaslara göre cereyan ederdi.

⁷¹ "Çatalca nâibine...hüküm ki: bu makûle şekâvete tesaddi idenler bulındıkları mahalde ahz ve ele getirilüb ihkâk-ı hakk olunmak üzere Huzur-ı Âsâfiye ihzâr olunmak için yazılmıştır. Fî evâsıt-ı S (Safer) sene 1157" (26.III-4.IV.1744). BOA İAD I/830.

⁷² "Karamürsel nâhiyesi nâibine hüküm ki: Nâhiye-i mezbura tâbi' Ereğli karyesi sâkinlerinden Mehmed nâm kimesne gelüb bunun hilâf-ı şer' kimesneye vaz' u teaddisi yoğiken yine karye-yi merkûm sükkânından eşkiya Hacı Mehmed ve oğlu Mustafa nâm şakiler kendi hallerinde olmaduklarından nâşi ehl-i irza hilâf-ı şer' teaddi ve tecâvüz itmek âdet-i müstemirreleri olduğundan maada bunu dahi karye-yi merkûme içinde alenen yatağan ta'bir olunan kebir bıçak ile sol kolu ve sağ elinin barmağını kat' ve mecrûh ve gadr-ı külli eylediklerin ve bazı kimesnelere istinâdları olmağla ol tarafda icrâ-yı hakk mümkün olmadığı ve mezbûrlar hâlâ serdâr hab-sinde oldukların bildürüb ta'yin olunan mübâşir ma'rifetiyle Âsitâne-yi seâdetüme ihzâr ve Huzur-ı Âsâfi'de terâfû-'ı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında isüdâ-yı merhamet eyledüğü ecluden vech-i meşrûh üzere amel olunmak için yazılmışdır. Fî evâhir-i S (Safer) sene 1158" (25.III-2.IV.1745) BOA İAD I/1243.

⁷³ "Amâsiyye beğine ve Mudurnu kadısına hüküm ki:....kazâ-yı merkûmdan Bâli nâm sipâhi.....meclis-i şer'de murâfaa olunub.....Mudurnu kadısı meclisinde sicill olduğun arzyledüğün ecluden buyurdum ki: Göresin arzolunduğu gibiyse mezburi yazır âdemlere koşub Südde-yi seâdetüme gönderesin ki küreğe konıla...." fî 9 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1360. Selçuk nâm karyede acemi oğlanı Mehmed'i katledenlerin cürmü sâbit olursa kayd u bend ile Dersâdet'e gönderilmeleri hakkında Aydınçık kadısına hüküm. L (Şevval) 995 (1588). BOA MD, 62/241.

⁷⁴ Dâvâları aleyhlerine neticelendiğinde bazı şerli ve zorbalarn kadıları tâciz edip onların haysiyetiyle oynadıkları, Rumeli valisine şikâyette bulunup haksız yere mübâşiriyye ücreti ödettikleri, dolayısıyla bunlardan dâvâcı olacak kimselerin dâvâlarının başka yerde bakılmayıp merkezde görülmesi hususunda Tikveş kadısının arzihali ve hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 1052, tarih: 5 Ca (Cemâzilevel) 1137 (1725).

durumdur. Kaldı ki İslâm hukukunda hükümdarın kadı tâyin etmesi, yargı otoritesinin tamamen devrettiği anlamına gelmediği için her istediği zaman dâvâları bizzat dinleyip hüküm verebilirdi. Hükümdar yalnızca kendisinin taraf olduğu bir dâvâya bakamazdı⁷⁵.

Osmanlılarda da klasik devir İslâm devletlerinde olduğu gibi teb'anın hükümdara Allah'ın bir emâneti olduğu anlayışı hâkim bulunduğu için, padişahlar en uzak beldede otursa bile halkın doğrudan kendisine başvurabilmesini adaletli bir yönetimin ilk şartı olarak görmüş, bunun için gereken bütün tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu sebeple de Divan-ı Hümâyun, padişahın hususî mahkemesi olmak itibarıyla halkın idarecilerden ve dolayısıyla kadılardan şikâyetle bulunabilecekleri bir müessese fonksiyonunu da icrâ etmiştir⁷⁶.

Klasik devir Osmanlı hukukunda kadıların verdikleri hükümlerden tatmin olmayan, bu hükümleri hukuka aykırı bulan veya kadıların meslekî prensiplere uymadığını düşünen taraf Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatta bulunarak dâvâya yeniden bakılıp hükmün düzeltilmesini isteyebilirdi. Acaba taşralardaki beylerbeyi ve sancakbeyi divanlarına da bu maksadla başvurmak mümkün müydü? Onyedinci yüzyılda hazırlanmış olan Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesinde de belirtildiği üzere taşra divanları dâvâ dinleyip şer'î hükümleri yerine getirmek ve mezâlîmi def' etmekle emrolunmuşlardır⁷⁷. Demek ki bu divanlar da İslâm hukuk tarihindeki mezâlîm divanlarıyla aynı mâhiyetteydi ve Osmanlı başşehirindeki Divan-ı Hümâyun'un taşralardaki örneği idi. O halde bunlar da gerek dâvâ dinleme ve gerekse mezâlîmi kaldırma yönünde görev ve yetkilidirler. Mezâlîm devlet memurlarının hukuka aykırı davranışları neticesi halkın gördüğü zararlardır. Kadılar da birer devlet memuru olmaları hasebiyle, hukuka aykırı olarak verdikleri hükümlerden dolayı halkın -günümüzdeki idare mahkemelerine benzeyen- bu divanlara

⁷⁵ İbni Âbidîn, IV/320.

⁷⁶ Yaşar Yücel: *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar*, Ank. 1988, 87-88. XVII. asırda veziriazâm Kemankuş Mustafa Paşa'ya arzedülen ve müellifi bilinmeyen reform lâyihası mâhiyetindeki bir eserde, taşradan merkeze gelen halkın Divan'dan en kısa zamanda hüküm çıkartabilmesi için alınması gereken tedbirler sayılmaktadır. *Kitâbu Mesâlihi'l-müslimîn ve Menâfi'ü'l-mü'minîn*, (aynı eser), 134-138.

⁷⁷ "Sancakbeğleri dahî vâlidir, taraf-ı sultanîden vekillerdir. Sancaklarında dâvâ dinleyüb icrâ-yı ahkâm-ı şer'i'at iderler. Bunlar dahi hükümete beğlerbeğiler gibidir. Oldukları sancakda hıfz ve hırâset-i ra'iyye ve zabt-u-rabt ve def-i mezâlîm ve umûr-ı seyf ve siyasetle me'murlardır. Lâkin bunlar beğlerbeğlere tâbi'dirler. Velâyet-i âmmeleri beğlerbeği kadar değildir." *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, Milli Tettebbu'lar Mecmu'ası, 1/3/1331/528-529.

şikâyette bulunma imkânı teorik olarak vardır. Ancak pratikte bu imkân kullanılmış mıdır veya ne derece yaygınlıkla kullanılmıştır, bu konuda elimizde kâfi bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ancak şurası bellidir ki, mahkeme kararlarına itirazı olan kimseler, tarih boyu merkeze, yani Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatı tercih etmiştir. Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat, taşra divanlarına gitmekten daha zor ve masraflı olsa bile, buradaki mülkî âmir ve hâkimlerin mahallî etkiler altında kalabilme ihtimali olduğu için halkın tercih ettiği bir yol olmuştur. Çünkü Divan-ı Hümâyun memleketteki en âdil ve hassas mahkeme olarak görülürdü. Hem bunun verdiği hükümleri de en nihayet padişaha arz etme imkânı vardı. Ancak daha çok merkezde yaşayanlar için kolay olan bu usul, tabiatıyla taşradakiler bakımından zordu. Bununla birlikte muhtemelen taşradaki halk Divan'a mürâcaat usulünü oldukça kolay ve az masraflı bir hale getirmişti; şöyle ki bir beldede mahkeme kararına itiraz eden kimseler ortaklaşa bir vekil tâyin ederek bunu merkeze gönderir, bunun aracılığıyla dâvâlarını takip ettirebilirlerdi. Divan-ı Hümâyun sicillerinin tedkikinden bu anlaşılmaktadır⁷⁸.

III. MAHKEME KARARLARININ KONTROL MERCİLERİ

A. Divan-ı Hümâyun

Divan-ı Hümâyun, müslüman devletlerdeki divan-ı mezâlimlerin, Osmanlılardaki gelişmiş bir devamıydı⁷⁹. Osmanlı Devleti'nde de velâyet-i kazâ, yani yargı fonksiyonu ikiye ayrılmış, birincisi kadılar, ikincisi ise padişah adına Divan-ı Hümâyun tarafından kullanılmıştır. Bu ikincisine klasik İslâm devletlerinde *velâyet-i mezâlim* de denir ve *velâyet-i kazâ* tâbiri yalnızca kadî'nın hâiz bulunduğu velâyete hasrolunurdu. Başlangıçta padişah başkanlığında toplanan Divan-ı Hümâyun'a, Fâti Sultan Mehmed devrinden sonra genellikle vezîriâzam başkanlık etmeye başlamış, kubbealtı vezîrleri, nişancı, kazaskerler, defterdar, vezîr rütbesindeyseler yeniçeri ağası ve kaptan-ı deryâ ile merkezde bulunması durumunda Rumeli beylerbeyi bunun dâimî mensuplarını teşkil etmiştir⁸⁰.

Divan-ı Hümâyun, siyasî görevlerinin yanısıra yargı yetkisini de hâiz olup, hem ilk derece mahkemesi, hem de bir kanun yolu mercii gibi çalışmıştır. Pek çok müellif Divan-ı Hümâyun'un bir kanun yolu mercii oldu-

⁷⁸ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 98.

⁷⁹ Heyd, Ottoman Criminal Law, 227.

⁸⁰ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 37-54; İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3.b, Ank. 1988, 14; Pakalın, I/465.

ğunu, hatta temyiz mahkemesi konumunda bulunduğunu açıkça kabul etmektedir⁸¹. Divan-ı Hümâyun, bir bakıma padişahın yargı otoritesini bizzat kullanmasına imkân veren bir kurumdu. Sonraları padişah Divan toplantularına katılmamaya başlamışsa da, Divan-ı Hümâyun padişah adına yargı otoritesi kullanmakta, alınan kararların büyük çoğunluğu padişah tasdik etmedikçe yürürlüğe girememekteydi. Kaldı ki vezîriâzâm, padişahın mutlak vekili durumundaydı⁸². Ayrıca bir dâvâ doğrudan Divan-ı Hümâyun'a götürülebildiği gibi padişaha da mürâcaat edilebilir, bu halde padişah sonucu kendisine bildirilmek üzere dâvâyı Divan-ı Hümâyun'a havâle ederdi.

Gerek örfi ve gerekse şer'î dâvâlar Divan önüne getirilebilmekteydi. Kadıların her hangi bir sebeple bakmadıkları veya bakamadıkları dâvâlarla gayrimüslimlere (zimmî) âit bir takım dâvâlar burada ilk derece sıfatıyla görülmüdü. Genellikle örfi dâvâları bizzat vezîriâzâm görür, malî dâvâlar defterdara, şer'î dâvâlar ise Rumeli kazaskerine havâle edilirdi. Şer'î dâvâlar fazlaysa Anadolu kazaskerinin de görevlendirildiği olurdu⁸³. Divan-ı Hümâyun, dâvâlar yönünden genel izinli olup istediği bir dâvâyı taraflar talep etmese de ele alıp görebilirdi⁸⁴.

Kadıların vermiş oldukları hükümler, hukuka aykırı oldukları iddiasıyla taşralardaki sancak ve beylerbeyi divanlarına çıkarılabildiği gibi, Divan-ı Hümâyun önüne de götürülebilirdi. Burada itiraz sâhibinin seçme hakkı söz konusu idi. Arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre, mürâcaat gerekçeleri çok çeşitli olabilirdi. Sözelimi kimi zaman dâvâlının talebi taşra mahkemesinde reddedilmiştir⁸⁵, veya verilen hüküm kendisini tatmin etmemiştir⁸⁶ ya da

⁸¹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 13; İnalçık, Mahkeme, 149; Heyd, Ottoman Criminal Law, 226; Ortaylı, Osmanlı Kadısı, 124; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 95; Ubicini, 1850, I/68; Ubicini, 1855, I/24; İlber Ortaylı: *Türkiye İdare Tarihi*, Ank. 1979, 147. Karş. Necip Bilge: *Karar Düzeltme*, Ank. 1973, 56-57; Üçok/Mumcu, 246, Shapiro, 375.

⁸² Aydın Taneri: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık*, 2.b, İzmir 1997, 70.

⁸³ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 540; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 100; Halaçoğlu, 9; Aydın, 155.

⁸⁴ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 88.

⁸⁵ Tekfurdağı'nda bir câriyenin gabn-i fâhişle satıldığı iddiasıyla bu satışın bozulması için peşpeşe açılan üç dâvâ reddedilmiş, bu defa câriyeyi satanın akrabası olan bostancıbaşı bu câriyenin müdebbera (ölüme bağlı olarak âzâd edilmiş) olduğu iddiasıyla mahkemeden hüküm elde edip câriyeyi satana iade etmişti. Câriyenin satın alana iadesi isteğiyle ve vekil mârifetüyle dâvânın İstanbul'da görülmesi için Za (Zilkâde) 1193 (1779) tarihli arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 2344.

⁸⁶ Akdenizde Mürtad adasında parasına tamâen balta ile pederlerini öldüren eniştereli ile Güzelhisar kadılığında olan mürâfaadan bir fâide çıkmadığından İstanbul'da tekrar mürâfaa olmalarını ve gasbolunan altun ve gümüş mebâliğinin istirdadını hâvi iki reâyâ kadın tarafından imzalı arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 1376, tarih: 15 B (Receb) 1178 (1764).

kendisi aleyhine bir başkasının talebi üzerine hüküm verilmiştir⁸⁷. İşte bu ve benzeri durumlarda Divan'a başvurma imkânı vardı. İslâm hukukunda olduğu gibi klasik devir Osmanlı hukukunda da mahkeme kararlarının kontrolü, teşkilât ve usul bakımından günümüzde geçerli olan kanun yolu usul ve teşkilâtına tam mânâsıyla benzememektedir. Ancak Divan-ı Hümâyün, yüksek hüküm kontrol mercii hüviyetini dâimâ korumuştur⁸⁸.

Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin yukarıda zikredilen fetvâsında da yer aldığı üzere Osmanlı kadılarının usulüne uygun bir şekilde hükme bağladığı dâvâların yeniden görülebilmesi ancak padişahın iznine bağlıydı. Divan-ı Hümâyün genel olarak bu hususta izinli kabul edilmektedir. Öte yandan veziriâzam padişahı temsil ettiğinden onun yargı otoritesini de hâiz sayılır, her türlü dâvâyı görüp sonuçlandırabileceği gibi, bunun için başka mercileri (sözgelisi kazaskerleri veya diğer kadıları) da görevlendirebilirdi⁸⁹. Çoğu zaman halk, ehl-i örf veya kadılar, dâvâların (bilhassa cezâ dâvâlarının) çözümünü dilekçe ile Divan'dan talep ederdi. Divan, bu ihtilafa bizzat bakabileceği gibi⁹⁰, ilgili mahallin kadısına dâvâyâ bakması hususunda hüküm de gönderebilirdi. Bazen bunu dilekçe sâhibi de isteyebilirdi⁹¹. Bazı durumlarda başka kadılar bu dâvâyâ bakmakla görevlendirilebilirdi⁹². Bazen de dâvânın

⁸⁷ Edirne'de Çermen kazâsında babasından müntekül altıyüz kuruş kıymetindeki çiftliğini halası Emine nâm kadın yüz on kuruşa aldığını Ahî Çelebi mahkemesinde hüccet ettirerek gabn-i fâhiş yüzünden kendine külli gadredildiğinden şikâyetle hukukunun şer' mârifetiyle muhafazası istidâsına dâir Mehmed imzâlı üzerinde Şeyhülislâm İshak Efendi'nin işâret ve imzâsını havi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3035, tarih: 6 Rebiülevvel 1147 (1734).

⁸⁸ İnalçık, Mahkeme, 149; Üçok/Mumcu, 246.

⁸⁹ Ricaut: *Türklerin Siyasi Düsturları*, Haz: M. Reşat Uzmen, İst. tsz, 83.

⁹⁰ "Silivri nâibine hüküm ki: Makyelli nâm yehûdî Südde-i seâdetüme arzihal idüb..... dâvâları Huzur-ı Âsâfî'de görölüb ihkak-ı hakk olunmak bâbında emr-i şerîfüm recâ eylediği eçlden ta'yin olunan çavuş mübâşeretüyle dâvâları Huzur-ı Âsâfî'de ihkak-ı hakk olunmak üzere yehûdi-yi mesfûr Âsitâne-i seâdetüme ihzâr olunmak içün yazılmışdur. Fî evâhir-i Ca (Cemâzilevel) 1156" (13-22.VII.1743) BOA İAD 1/572. Haleb divanında reddedilen bir dâvâ hakkında tekrar vâki olacak bir iddianın mutlaka İstanbul'daki Divan'da görülmesi için ısdâr edilen emrin hilâfına Antakya kadısının mürâfaa suretiyle bu dâvâyâ hüküm verip haksız olarak bin kuruş aldığına dâir şikâyeti hâvi 9 Receb 1182 (1768) tarihli arzihal. BOA Cevdet-Adliye no: 2072.

⁹¹ Zevcesi Fâtuma ile huzur-ı şer'ide tefrik olunarak mehr-i müeccelden ve nafaka bedelinden zimmetini ibra etmiş olduğu halde şimdi yine talep ve taziyk edildiğinden bahisle Bursa'da mürâfaaları için emr-i âli ısdârına dâir İbrahim imzâlı istidâ. BOA Cevdet-Adliye, no: 377, tarihsiz.

⁹² Manyas kazâsından Eğrir nâm karyeden Ahmed'in oğlu altı nefer kimesne ile şikâre gidüb içlerinden mezkûr Ahmed'in oğlu katolunub Manyas kadısı bunların tutulmasına mâni olub "avda kazâ ile ok dokunmuş" diyerek ehl-i fesâdın cezâsız kalmasına sebep olduğu ve sulh olmak için hüccet verdiği bildirilmekle Balıkesir kadısı bu işi teftiş ve tahkik idüb kâtili meydana çıkarması hakkında Balıkesir ve Manyas kadılarına hüküm. 14 Zilhicce 991 (1583). BOA MD, 52/456.

taşrada görülmesi mümkün olmazsa merkeze gönderilmesi istenebilirdi⁹³. Kimi zaman da dâvânın görülmesi ve delillerin tesbiti, ilgili mahallin mahkemesince yapıp sanıkların dâvânın sicil suretleriyle beraber merkeze gönderilmesinin istendiği görülmektedir. Burada hükmün merkez (Divan-ı Hümâyun veya Vezîriâzam Divanı) tarafından verilip icrâ ve infaz ettirileceği anlaşılmaktadır⁹⁴. Divan-ı Hümâyun'un dâvâ görmekte genel izinli olduğu kabul edilmekle beraber, kimi zaman önemli dâvâlarda vezîriâzâmın bu dâvâya Divan-ı Hümâyun'un bakabilmesi için padişah'tan izin istediği de olmuştur⁹⁵.

Bir mahkeme hükmüne râzı olmayan taraf, bizzat Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat edebileceği gibi bu hususta dilekçe (istidâ, arzıhal) da verebilirdi. Dilekçe ise ya doğrudan Divan-ı Hümâyun'a verilir, ya da genellikle Cuma selâmlığı sırasında padişaha arz olunurdu, padişah bu dilekçeleri inceledikten sonra gereği yapılmak ve sonucu kendisine bildirilmek üzere Divan-ı Hümâyun'a havâle ederdi⁹⁶. Cuma selâmlığı sırasında padişahlara dilekçe vermek için çok büyük bir kalabalık toplanır, padişah maiyyetinden bir veya birkaç kimseyi (genellikle sır kâtiplerini) bu dilekçeleri toplayıp kendisine getirmek üzere görevlendirirdi. Özellikle uzakta kalanlar, kalabalıktan dolayı kendilerini belli etmek üzere başlarının üzerinde yanan bir meş'ale (veya bir hasır parçası ya da içinde yanan saman, talaş, hasır parçaları ve ziftli paçavralar bulunan bir tas) tutarlardı. Öyle ki "hasır yakmak" tâbiri Anadolu'da mahkeme hükmünü merkezdeki Divan'a şikâyet yoluyla götürmek mânâsında kullanılır olmuştu. Buna "ateş istidâsı" da denirdi. Ateş istidâsı vermenin Cuma Selâmlığı'na ve kadıların hükümlerine mahsus olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman Yalı Köşküne indiğinde, kimi zaman ise Alay Köşkünde-

⁹³ İznikmid sancağının Pazarköy nâhiyesinin Evdili karyesi ahâlisinden olup hacca gitmek üzere bulunan Ahmed Alemdar'ı katl ve parası ile emvâl ve eşyasını gasb ve zevcesinin ırzına tassallut ve kâimbirâderini cerh eylediği iddia olunun Halil ve Mustafa'nın gönderilen hasekinin mübâşeretıyla ve şer'le mürâfaalarına ve ihkâk-ı hakk mümkün olmazsa merkûmların İstanbul'a i'zâmlarına dâir ol bâbdaki arzıhal üzerine belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 209, tarih: 20 Za (Zilka'de) 1206 (1792). Bir başka örnek: Yine İznikmid'de sâbık kadı Abdülkerim Efendi'nin bir mirasa tealluk eyleyen dâvâsının oraca hall ve faslı mümkün olmaz ise istidâsı vechile İstanbul'a i'zâmı hakkında belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 4203, tarih: 17 R (Rebiülâhîr) 1204 (1789).

⁹⁴ "Silivri nâhiyesi nâibine.... hükm ki: Sen ki...mektub gönderüb.....şer'le üzerlerine sâbit olan mevadd tescil olındıktan sonra sûret-i sicillâtlarıyla ma'an Huzur-ı Âsâfî'ye ihzâr olınmaları bâbında fermân-ı âlişânım yazılmışdır. Fî evâil-i Ca (Cemâzilevvel) 1157" (12-21.VI.1744). BOA İAD, I/938.

⁹⁵ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 98.

⁹⁶ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 97.

ken, kısacası padişaha nerede tesâdüf edilirse orada ve her çeşit zulme karşı ateş istidâsı verilebilirdi. Bu gelenek Bizanslılar zamanında da vardı; imparator Ayasofya Kilisesi'ne veya bir başka yere gezmeye giderken idareden ve hâkimlerden her hangi bir şikâyeti olan kimseler imparatora bunu bildirirlerdi⁹⁷. Padişah, kendisine arzolunan dilekçeleri kapıcılar kethüdasına toplatırıp saraya döndüğünde bizzat inceleyerek karar verebileceği gibi, uygulamada çoğu zaman bunları vezîriâzama gönderir ve ardını takip ederdi. Bunun için "*Sen ki vezîriâzamsın! Birkaç arzıhali yüce katuma sundular, sana gönderdim, arzıhal sunanları bulup, dâvâlarını dinleyip, haklarını hak edip, bir daha yüce katuma arzıhal sunmalı olmasın, şöyle bilesin...*" meâlinde bir hatt-ı hümayun düzenlenir, vezîriâzam da derhal bir telhis ile buna cevap verir⁹⁸.

XVII. asırda vezîriâzam Kemankeş Mustafa Paşa'ya arzedilen ve daha önce de zikrolunan reform lâyihasında taşralardaki halkın Divan'a mürâcaatlarının zorluğundan ve bunun için alınacak tedbirlerden bahsedilmektedir:

"*Bâb 51. Diğer: Müslimanlar bir günde hükmin alub girü ol gün Üsküdar'a geçdüğü ahvâli bildürür. Bu husus kat'i lâzımdur. Müslimanlar bu hususta kat'i müteşekkilerdür. Zira kimisi ömründe muazzam şehîr görmemişdür. Türk vardur ki iskeleden Divan-ı Âli'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divan'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim Divan yazıcıların evini bula. Bunların hâli budur ki evvelâ Divan-ı Âliye ki varurlar, hükmi şerif emr olunur, şâd olurlar. Sonra sora sora reisü'l-küttâb hazretlerinin evini bulurlar. Dahi âdeti kadîmdür ki ol hükmi isteyen türkün eline barmak kadar kağıd virilür ve derler ki 'var imdi sen bu kâğıdı filan mahallede fûlan yazıcıya vir, ol senün*

⁹⁷ Mehmet İpşirli: "*Cuma Selâmlığı*", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, VIII/92. Şövalye Thomas Benedith, İstanbul'da elçiyken bu yolu denemiş ve başarılı olmuştu. 1648 yılında yedi tane İngiliz ticâret kalyonu, Galata önünde deniz ortasında beyaz bayrak çekip bütün mürettebatı güverte üzerine dizilmiş, başlarına birer bakraç zift yakıp bağışmaya başlamışlardı. Derhal saraydan adam gönderilip dertlerinin ne olduğu soruldu. Meğer getirdikleri maldan ticaret anlaşmasıyla belirlenen yüzde üç yerine yanlışlıkla yüzde altı gümrük vergisi alınmış, ayrıca malların bedeli olan 15.000 kuruş da henüz ödenmemişti. Bunun üzerine zamanın padişahı Sultan İbrahim, Çavuşbaşı İbrahim Ağa'yı Sadriâzam Hezarpare Ahmed Paşa'ya gönderip haksızlığı düzeltirmişti. Ricaut, 84-85; Reşat Ekrem Koçu: "*Ateş İstidâsı*", Tarihimizde Garip Vakalar, 2.b, İst. 1958, 11-12. Geçmiş devirde, gadre uğradığı kanaatine varan bir Osmanlı hanımının söylediği manzumedeki şu mısralar dikkat çekicidir:

"Yakayım başıma bir eski hasır
İşte kadı, işte divan-ı vezîr."

(Koçu, "*Başa Hasır Yakmak*", İstanbul Ansiklopedisi, İst. 1960, IV/2166)

⁹⁸ Koçi Bey Risâlesi, Haz: Zuhuri Danışman, Ank. 1985, 159.

hükmün yazıvirir' derler. Dahi ol derdmend eğer yayla yürüklerinden olub ömründe ne ekâbir ve ne bu asl şeh'r görm'edi ise vakt olur ki Divansız günlerde iki gün gezer bulamaz. Sonra konak yerini dahi yavî kılır. Başına dürlü dürlü haller gelür, tâ Cum'a ertesi girü Divana gelür, ol emr etdükleri kâtibi bulur, kâtib dahi neylesün ol dar yerde türk ile oturub hükmün yazmağa kâbil değıl. Gelende o da 'muradınız üzre ne yazıvireyin?' dir, tekrar ol derdmend zârı sergerdân gezer meğ'er ki şirin türk olanca kerre hükm-i şerif çıkarmış ola ki iki üç günde hükmin ala. Bâkisi hükmünü alıncaya değın çok belâ çeker. Zirâ (el-garîbü ke'l-a'mâ=garip kör gibidir). Geze geze hükme vi-recek akçesin dahi ekl eyler, sonra hükmünü dahi bulsa akçesiz alımaz, ah vah ile çıkar gider, mazlumlardır. Hem ötede zulme uğramışdur, hem burda gelüb işleri bitmeyüb arkasındaki kepenek ve gayrı esbabçuğun satar. Vebâldir. Bunun gibilerden gâyet sakınmak gerekdir. Yine kim dimişlerdir: Sakın mazlumun âhından sehergâh, ki yerde komamışdur ânı Allah. Ve dahi dimişlerdir kim: Sakın mazlumdan kim nâliş eyler, ki nâliş vara vara çoğ iş eyler. Bu sebebdendir ki yıldan yıla kâğıd emînlerinde nice bin hükmün battâl kalur. Eğer Divan kâtibleri vâfir olsa ve bir vâsi yirde otursalar dahi ol kişiye ki hükm-i şerif emr olunur, heman her kişi bir kâtibin yanında oturub filhal hükmün yazdursa ve divitdâr muttasıl nişanladub kâğıd emînine teslim eylese, dahi her müsliman Divan günü eşecüğün Üsküdar'da yoldaşıyla koyub sabahdan Divan'a gelüb maslahatçuğun görüb şâd u hürrem olub cân u gönül ile bu âdeti koyan vezir-i a'zâm hazretlerine şol kadar hayr dualar iderlerdi, ki tâ rûz-i kıyâmet bu eser ferâmuş olmazdı. Ahşamın girü Üsküdar'a geçerlerdi. Sonra her işiden müsliman ne der kim hükm almak kat'ı âsân olmuş deyu şol kadar âdemler hükm-i şerif almağa geleydi ki kâğıd mahsüli ewelkinden ziyâde tefâvüt eylerdi. Ve ihlasla ve şevkle hayr dualar iderlerdi. Sâhib-i seâdete bu hayr ve bu eserler kifâyet iderdi. Nitekim dimişlerdir. Beyt: Dua ki ihlasla ola seherde, kılıcdan îtûdir kalbi cigerde. Ve eğer vâfir kâtib olıcak bunlara ulûfe dahi gider, deyu buyurulursa: Bu müslimanlar hükme ihtiyarlariyle yigirmi beş'er akçe virmeğe râzılardır. Tek bir günde halâs olsunlar. Bu takdirce bu kâtiblerin ulûfesi yüz bir akçe ziyâdeden çıkardı, ziyâde dahi kalurdi.⁹⁹

⁹⁹ Kitâbu Mesâlihü'l-müslimîn ve Menâfi'il-mü'minîn, 134-138. Anadolu'da yakın zamana kadar köylülere türk denilirdi. *Etrâk-ı bi-idrak* de bu mânâda söylenmiş bir sözdür, yoksa kasdedilen millet değıldir. Ayrıca şikâyetçilerin binilerini Üsküdar'da bırakmaları, İstanbul'da hayvana binme yasağı sebebiyledir. Lâyihada, o zamanki sosyal hayata âit bu kesitler enteresandır.

Topkapı Sarayı'nın ilk bölümü olup, Bâb-ı Hümâyün ile Bâbü's-Selâm (Orta Kapı) arasında yer alan ve önemli devlet dâirelerinin bulunduğu birinci avluda, *Deâvi Kasrı* denilen bir binâ vardı. Divan-ı Hümâyün'un toplandığı zamanlar kubbe vezirlerinden biri hergün nöbetleşe buraya gelerek verilen istidâları toplar, dâvâ sahiplerini konuşturur, (bugünkü Yargıtay tedkik hâkimleri gibi) dâvâyı özetleyerek bilahare Divan'a arzederdi¹⁰⁰.

Divan'da genellikle mürâfaa (duruşma) yapılırdı. Ancak tarafların hazır bulunma mecburiyeti yoktu. Bu hallerde de Divan önüne gelen hükmü incelemekten geri durmamaktaydı¹⁰¹. Tarafların Divan'da kendilerini bir vekil aracılığıyla temsil ettirmeleri de mümkündü, hele ülkenin uzak yerlerinden gelen mürâcaatların bu yolla tâkibinin daha uygun ve kolay olacağı açıktır¹⁰².

Dâvâ dilekçeleri önce çavuşbaşı tarafından incelenirdi. Muhakemenin prosedürü ve hükmün yerine getirilmesinde de çavuşbaşı baş yetkili olup, bu bakımdan vezîriâzâmın vekili konumundaydı. Emrindeki çavuşlar vasıtasıyla dâvâların görülmesi ve hükümlerin yerine getirilmesini, ayrıca taşralardan gelen hükümlerle ilgili yazışmaların yapılmasını sağlardı¹⁰³.

Divan-ı Hümâyün'da dâvâ sahipleri, çavuşlar ve kapıcılar vâsıtasıyla sıraya dizilir, sırası gelen, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası tarafından Divan'a alınır. Dâvâ sâhibinin dilekçesi Divan'da önce tezkireciler tarafından vezîriâzâma okunurdu. Padişahın mutlak vekili olan vezîriâzâm bu hususta hükmünü verir ve bu hüküm yine tezkireciler tarafından kaydedilirdi. Gerekli görülen dâvâlar vezîriâzâm tarafından, hallolunmak üzere Rumeli kazaskerine havâle edilir, dâvâlar fazlaysa Anadolu kazaskeri de yardımla görevlendirilirdi. Kazaskerin gördüğü dâvâ hükmü vezîriâzâmın kontrolüne tâbi olup uygun görülmediği takdirde bozulabilirdi¹⁰⁴.

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ank. 1984, 2.b, 24.

¹⁰¹ Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 92.

¹⁰² Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 99. "...*Alişah nam kimesneyi taraflarından vekâleten mürâfaa için Âsitane'ye gönderüb...*" BOA Cevedet-Adliye no: 2344, t: Zilkâde 1193 (1779).

¹⁰³ Joseph von Hammer: "*XVII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı*", Trc: Halit İlteber, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: VII, S: 2-3, 1941, s: 577.

¹⁰⁴ Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 508,540; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 21-22; Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 100; Ricaut, 84; Esad Efendi: *Osmanlılarda Töre ve Törenler-Teşrifât-ı Kadîme*, İst. 1979, 89. "*Anadolu beğlerbeğisine hükm ki: Hâliyen Halime nâm kız hususunda mazinne olan İbrahim nâm kimesne tutulub ahvâli tefiş olmak için Dergâh-ı muallâm çavuşlarından İbrahim zide kadruhu ile sana irsâl olunub kazaskerüm tarafından sana mufassal hükm-i şerifüm yazılmışdır. Buyurdum ki: varub teslim itdükde alub emr üzere ahvâllerin görüb neye müncer olırsa habsden itlâk itmeyüb sonra emrüm ne vecchile olırsa amel idesin.*" 28 Ramazan 967 (1560). Bu hükmün başında yer alan "*Tarafeynin ruk'aları ve sûret-i sicilleri gel-*

Mahkeme hükmü Divan'da bozulduktan sonra dâvâ, ya burada yeniden görülüp sonuçlandırılır, ya da ilgili mahkemeye yeniden görülmek üzere gönderilirdi. Divan-ı Hümâyun kararları kesindir; taraflar hâzır ise derhal Divan önüne yerine getirilir, değilse ilgili mahallin kadı veya idarecisine hükmün hemen infaz edilmesi hususunda emir gönderilir, kimi zaman ise cezâsı infaz edilecek mahkûmun merkeze yollanması istenirdi¹⁰⁵. Divan'ın emri üzerine bir dâvâyâ tekrar bakıldıktan sonra bu hükmeye de itiraz edilebildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Ancak bu hükmün artık daha aşağı bir mahkemeye götürülmesi mümkün değildi¹⁰⁷. Mahkeme hükmünün hukuka uygun bulunup tasdik edildiği, bir başka deyişle talebin reddedildiği de olmuştur¹⁰⁸.

düke kazasker efendiye virilmişdür. Bu hususda bu cânibde alâka kalmamışdur." şeklindeki ibare dâvânın Divan'a getirildiğini ve burada görülmek üzere kazaskere havâle olduğunu göstermektedir. BOA MD 3/1281.

¹⁰⁵ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 105-107, 127. "Anadolu beylerine ve kadılarına hükmü ki, Ankara ve Seferihisar kadılarının tarafında iyiliğine şahadet idülen ve âsitâne-i seâdete getirilirken Gekbuze'de gaybolan Tıkna Piri'nin dâvâcıları Âsitâne'ye gelüb tekrar muhakeme edilmesini istediğinden hangi kazâda bulunursa yakalanub südde-i seâdete gönderilmesi..." 5 Safer 973 (1565). BOA MD 5/196.

¹⁰⁶ Bilecik'de Lefke kasabasından Ahmed isminde bir kimsenin bir dâvâsına emri-şerif ile üç defa üç kadı bakmış, daha sonra ilgili sahte emir düzenleyip dâvâyâ tekrar kadı önüne getirmek istemişse de durum anlaşılacak kendisinin tevkifi ve cezâlandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmesi emrolunmuştur, 2 Zilhicce 972 (1565). BOA MD, 6/1296. Şunu da hatırlatmalıdır ki bu gibi durumlar, yani bir dâvâ istinafen görüldükten sonra bu hükmeye kanaat edilmeyip tekrar itirazda bulunulduğu arşiv belgelerine nazaran-nâdirdir.

¹⁰⁷ Hacı Ali isminde birisi Kâtip Hüseyin adında bir başkasından Tokat çarşısında bulunan hanını satın almış, daha sonra bu Hüseyin'in hanımı Emine, hanın yarısını daha önce kocasından satın almış olduğunu iddia edince Rumeli kazaskeri Abdülbâki Ârif Efendi huzurunda 1118 (1706-1707) yılında mürâfaa olunmuş ve burada Ali hanı satın aldığı Emine'nin bu hanla hiç ilgisi olmadığı yönünde mahkeme önünde ikrarda bulunduğunu isbatlayarak lehine hüküm çıkartmış, dâvâ mahalline havâle edilerek kazasker huzurunda şahidlik edenlerin bu işe ehil olduğu Sivas kadılığınca da görülüp 1119 (1707-1708) yılında hakkın Ali'de olduğuna dâir kesin hükmü muhtevi hüccet verilmiş ise de Emine hanım Tokat nâibinden (iddiaya göre) rüşvet yedirerek lehine hüküm çıkartınca Ali tekrar Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat etmiş, Divan, Emine hanıma kazasker huzurunda şer'î faysal verilmekle dâvânın tekrar dinlenilmemesi yolunda ferman çıkıp istinafına başkaca bir emir çıkmadığını ve böylece Tokat nâibinin hükmünün nâfiz olmadığını bildirmiş, dâvâ eski Rumeli kazaskeri İsmail Efendi huzurunda tekrar görülmüşse de eski hüküm tasdik edilmiş ve dâvâyâ bir daha bakılamayacağı hususu teyid olunmuştur. BOA Cevdet-Adliye, no: 34, tarih: 13 Safer 1125 (1713).

¹⁰⁸ Birkaç kişinin, bunlara gazezi bulunan birisi tarafından yalancı şahidi dinletilerek mahkûm edildiklerine dâir Mısır'dan gelen bir talebin, şahidlerin âdil olduğu ve hükmün hukuka uygun verildiğinin anlaşılması üzerine reddedilerek cezânın yerine getirilmesinin emredildiği bir hüküm için bkz. 1 Cemâzilevel 972 (1564). BOA MD 6/449. Yine Radomir kazasında esasen babalarından kalan emlak, arâzi ve hayvanlar, bir hissedarın ölümü üzerine Rumeli vâlisi ve Manastır kadısı huzurunda vârislere taksim edilmişken buna râzı olmayıp İstanbul'a giden vârislerden bir hanımın şikâyetinin dinlenmemesi hususunda 23 Şaban 1194 (1780) tarihli bir i'lâm için bkz. BOA Cevdet-Adliye no. 1929.

Topkapı Sarayı'nın ilk bölümü olan Bâb-ı Hümâyün ile Bâbü's-Selâm (Orta Kapı) arasında yer alan ve önemli devlet dâirelerinin bulunduğu birinci avluda, *Siyaset Çeşmesi* veya *Cellad Çeşmesi* denilen bir yer vardı ki, siyâseten katl ile had veya kısas ihtivâ eden mahkeme kararları burada infaz olunur; Orta Kapı önünde bulunan *Seng-i İbret* denilen yerde siyâseten idam edilenlerin kesik başları bir müddet teşhir olunurdu. (Bu taş Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.)¹⁰⁹

Divan-ı Hümâyün kararı kesin olmakla beraber padişahın bunu kontrolü her zaman mümkündü. Öncelikle padişah, Divan toplantılarını zaman zaman Divan salonunun duvarının yukarısındaki pencerenin (kafes) arkasında *Kasr-ı Adl* denilen yerden dinlemekteydi¹¹⁰. Böyle olunca hem zamanında toplantılara müdahale edebiliyor, hem de Divan-ı Hümâyün, mürâfalarıda daha dikkatli davranmaya özen gösteriyordu¹¹¹. Padişahların Divan

¹⁰⁹ Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, 25.

¹¹⁰ Padişahlar ilk zamanlar Divan toplantılarına bizzat katılırlarken -rivâyete nazaran- Fâtih Sultan Mehmed zamanında bir köylünün Divan'a gelip "padişah hanginiz?" diye kabaca sorması üzerine adı geçen padişah bundan sonra Divan'a vezîriâzâmın başkanlık etmesine, kendisinin de bu müzâkereleri kafes arkasından izlemesine karar vermiştir. Mustafa Nuri Paşa: *Netaicü'l Vukuat*, Haz: Neşet Çağatay, Ank. 199, I-II/ 65. Bununla beraber bazı kaynaklarda daha sonraki padişahlardan Sultan II. Bayezid'in de Divan toplantılarına bizzat katıldığına dâir ifadeler yer almaktadır. Nişancızâde Mehmed: *Mir'at-i Kâinat*, Haz: A. F. Meyan, İst. 1987, II/435, 444. Kâbız dâvâsı, Kanunî Sultan Süleyman devrinde artık padişahların Divan toplantılarına katılmayıp kafes ardından dinlediklerini kesin olarak göstermektedir. Koçi Bey, Kanunî Sultan Süleyman'a gelinceye kadar padişahların Divan-ı Hümâyün'da hazır bulduklarını, Sultan Süleyman'ın da Divan'da hazır bulunmamakla beraber sefere bizzat çıktıklarında ve sefer dışında iken huzurlarına çıkmak çok kolay olduğundan bunun bir mahzur teşkil etmediğini yazıyor. Koçi Bey Risalesi, 33-34.

¹¹¹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 22; Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 136-138; M. Çetin Varlık: "Ottoman Institutions of XVI. Century and Sultan Süleyman the Magnificent", The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent, Edt: Tülay Duran, İst. 1988, 37; Mehmed İpşirli: "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Edt: E. İhsanoğlu, İst. 1994, I/160. Padişahın Divan kararlarına müdahalesine tipik bir örnek olarak şu hadise zikredilebilir: 3.XI.1527 tarihinde İranlı Kâbız isminde birisi, İslâm dininin esas prensipleri aleyhinde fikirlerin propagandasını yaptığı ve Hz. Peygamber'in manevî şahsiyetine hakârette bulunduğu gerekçesiyle Divan-ı Hümâyün'da muhakeme olunmuş, Rumeli kazaskeri dinî hamiyetine dokunan vaziyete sinirlenerek bunun iddialarını çürütmek yerine derhal idamına hükmetmiştir. Vezîriâzam, kazaskeri teskin ederek sanığı salıverdirmiştir. Ancak durumu kafes arkasından izleyen zamanın padişahı Kanunî Sultan Süleyman, Divan'ın tekrar toplanarak aynı dâvâya Şeyhülislâm huzurunda İstanbul kadısı tarafından bakılmasını ve sanığın iddialarının çürütülmesini emretmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin bulunduğu muhakeme sonucunda sanığın iddiaları ilmi olarak çürütülerek kendisine tövbe etmesi teklif edilmiş, mahkûm bu teklifi reddedince muhakemeyi yapan İstanbul kadısı idama hükmetmiştir. Peçevî İbrahim Efendi: *Peçevî Tarihi*, Haz: B. Sıtkı Baykal, Ank. 1981, I/95-96; Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi: So-

toplantılarını kafes arkasından dinlemeleri ve gerekli gördüklerinde müdahale edebilmeleri geleneği Osmanlı Devleti'nde giderek kurumlaşmıştı. Öyle ki bu, padişahların çok rağbet ettiği bir usul olup, hemen hepsi Divan toplantılarını oldukça düzenli şekilde dinlemeyi tercih etmişlerdir¹¹².

Görüşmeler bittikten sonra Divan mensupları padişahın huzuruna çıkarak kendisine bilgi verir ve Divan kararlarının yerine getirilebilmesi için tasdik beklerlerdi. Arz denilen bu usul ayrıntılı formaliteler içermekteydi¹¹³. Aslında Divan'ın her kararı için padişahın tasdiki gerekmemekteydi. Bilhassa adli kararlar hemen yerine getirilirdi. Kaynaklarda kazaskerlerin arza girip hâkim tâyinleriyle ilgili raporlarını padişaha okudukları ve padişahın bir diyeceği olup olmadığını bir süre beklediklere ilişkin bilgiler vardır, ancak kazaskerlerin Divan'da verilen adli kararlarla ilgili bilgi verip tasdik istediklerine dâir açıklık yoktur¹¹⁴. Nitekim Divan-ı Hümâyun'un adli kararları genellikle padişahın tasdikini gerektirmediğinden tamamı mühimme defterlerinde de yer almazdı¹¹⁵. Bununla beraber kazaskerlerden sonra arza giren vezîriâzam Divan'da alınan kararlardan genellikle önem taşıyanları padişaha beyan edip tasdikini beklerdi. Padişah kararı tasdik edebileceği gibi geri de çevirebilirdi¹¹⁶. Bu gelenek devletin sonuna kadar sürmüş, Tanzimat'tan sonra Divan-ı Hümâyun'un yerini alan Meclis-i Vâlâ'nın bütün kararları padişahın tasdikiyle yürürlüğe girmiştir¹¹⁷.

Divan-ı Hümâyun'un fonksiyonları giderek zayıflamış, XVII. yüzyıldan itibaren de uzun aralıklarla ve ancak yabancı elçilerin kabulü, ulûfe dağıtımı gibi protokol günlerinde toplanır duruma gelmiştir. Tanzimat'tan sonra Divan-ı Hümâyun'un işlerini yerine getirmek üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuş, Vezîriâzam (İkinci) Divanı da Bâbîâlî'nin nüfuz kazanmasına

lakzade Tarihi, Haz: Vahid Çabuk, Ank. 1989, II/157-160. Burada Kâbız irtidat ettiği, bir başka deyişle devlet aleyhine suç işlediği anlaşıldığı için mahkûm edilmiştir. İrtidat, din esasına dayalı bir devlet için çok önemli bir suçtur ve eğer nedâmet getirmezse, İslâm hukuku bunun için ölüm cezası öngörmektedir. İrtidatını kalbinde saklayıp ifşâ etmeyen veya İslâm ülkesini terkeden, cezâ görmez.

¹¹² Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 137.

¹¹³ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 511-512; Esad Efendi, 92 vd; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 30-35.

¹¹⁴ Esad Efendi, 93-94; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 159.

¹¹⁵ Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, 147. Divan'ın verdiği kazâî kararlar 1648 yılından itibaren, mühimme defterleri yerine artık tamamen şikâyet ve ahkâm defterlerine işlenmeye başlanmıştır.

¹¹⁶ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 133, 138.

¹¹⁷ Pakalın, I/465.

sebeb ve Hey'et-i Vükelâ'nın (Kabine) çekirdeğini teşkil etmiştir. Divan-ı Hümâyun, Bâbiâli'nin bürokrasi işlerini yerine getirmek üzere bu birimin bünyesinde varlığını sürdürmüştür.

B. Vezîriâzam (İkinci) Divanı

Divan-ı Hümâyun toplandığı günlerde öğlene kadar çalışır, öğleden sonra vezîriâzam kendi konağında bir divan kurardı ki buna Vezîriâzam Divanı veya İkinci Divanı denirdi. Bu Divanda Divan-ı Hümâyun'da sonuçlandırılmayan işler veya burada bakılmasına hâcet olmayan ikinci derecede önemli görüşülür, dâvâlar görülürdü¹¹⁸. Her iki divanın baktığı hususlar ve aralarındaki yetki sınırına ilişkin tam bir açıklık bulunmamaktadır¹¹⁹. Yine de her iki divan arasında bir ahengin söz konusu olduğu düşünülebilir¹²⁰. Muhtemelen Divan-ı Hümâyun devletin en üst mercilerinden birisi ve padişahın meclisi olduğu için bir takım şikâyet ve talepler buraya yapılıyor, bunlardan çok önemlileri burada görülüp çözülüyor, hemen çözülemeyenler veya önem derecesi düşük olanlar diğer divanlara havâle ediliyordu. Bu durumda diğer divanlar bir bakıma Divan-ı Hümâyun'un alt komisyonları gibi çalışmaktaydı. Nitekim kimi zaman her divanın baktığı dâvâların ayrı olduğu, kimi zaman da birisinde çözümlenemeyen dâvâların bakılmasına diğerinde devam edildiği görülmekte, bazen de bir dâvânın bir divandan diğerine (ki bu üst mevkide bulunan bir divandır, sözgelisi Divan-ı Hümâyun'dan Cuma Divanı'na) havâle edildiği anlaşılmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın vezîriâzamlığından itibaren Divan-ı Hümâyun toplantıları giderek azalmış, yabancı elçilerin kabulü ve ulûfe dağıtılması gibi protokol günlerine inhisar ederek, öte yandan İkinci Divanı'nın önem ve fonksiyonu artmıştır¹²¹.

İkinci Divanı'nda görülecek dâvâlara ilişkin dilekçeler sırayla okunup tarafların iddiaları dinlenerek bu işle görevlendirilenler görüşlerini söyledikten sonra vezîriâzam bunu kabul ederse dilekçenin altına yazılır ve vezîriâzam buyrultusuyla tasdik olunur, ayrıca dilekçenin bir yanına kararı ihtivâ eden bir i'lâm yazılırdı¹²².

¹¹⁸ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 499-500; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 136 vd.

¹¹⁹ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 143.

¹²⁰ İpşirli, Osmanlı Devlet Teşkilatı, 167.

¹²¹ Pakalın, I/465.

¹²² Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 138.

Bazı kaynaklarda, İkinci Divanı'nda görülen dâvâların daha çok örfî dâvâlar olduğu; nitekim Divan-ı Hümâyun'da da örfî dâvâları bizzat vezîriâzamın gördüğü, şer'î dâvâların ise kazaskerlere havâle edildiği söylenmektedir. Burada örfî dâvâdan maksad tumar vs. ile ilgili ihtilaflardır. Halbuki Cuma Divanı'nda kazaskerlerin bu kabil dâvâlara da baktığı arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Öyleyse bu divanların fonksiyonları bakımından örfî-şer'î dâvâlar ayrımı yapmak pek de isâbetli değildir. Çünkü kadılar, hem şer'î ve hem de örfî dâvâlara bakıp hükmetmekle yetkiliydiler. İkinci Divanı'nda da vezîriâzam huzurunda çözümlenenler dışındaki dâvâlardan padişaha arzı gerekenler Divan-ı Hümâyun'a havâle edilir, diğerleri ise kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakılırdı¹²³.

C. Huzur Mürâfaaları

1. Cuma Divanı

Cuma günleri vezîriâzam konağında toplanan Cuma Divanı'nda vezîriâzamın başkanlığında yalnız kazaskerler bulunur ve burada sadece dâvâlara bakılırdı. Dâvâlar vezîriâzam huzurunda dinlenip çözüldüğü için bu Divana "Huzur Mürâfaası" denir; ayrıca "Arz Odası Mürâfaaları" diye anıldığı da olurdu. Cuma Divanı, vezîriâzam İstanbul'da yok ise, İkinci Divanı'nın aksine sadâret kaymakamı başkanlığında toplanabilirdi. Burada her türlü dâvâlar görülür ve hükme bağlanırdı. Dâvâ dilekçesi okunduktan sonra vezîriâzam isterse bizzat hükmedeceği gibi dâvâyı Rumeli kazaskerine de havâle edebilir, dâvâlar çoksa Anadolu kazaskeri de yardımla görevlendirilebilirdi¹²⁴. Dâvâlar, kadıların hükümlerine karşı itirazı içeriyorsa, bu dâvâlar yeniden (istinafen) görülebildiği gibi¹²⁵, Cuma Divanı'nda kazaskerlerin çözümlediği

¹²³ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 146; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 138; Varlık, 40. Sultan IV. Mehmed devrinde İngiliz elçisi Winchesley kontunun silahdar ve kâtibi olarak beş yıl kadar Türkiye'de bulunan ve zamanın Osmanlı devlet düzeni ile sosyal hayatına ilişkin ilgi çekici bilgiler veren Ricaut, bir paşanın veya vezîrin arapçayı bilmesinin mutlaka şart olduğunu, çünkü kendi kazâ hakkı çerçevesi içine giren kadıların yazı ve hükümlerini okuyabilmesi ve denetlemesi gerektiğini bildirmektedir. Ricaut, 60. Sadriâzamın ve diğer vezîrlerin şer'î hükümleri kontrol mercii olduğunu göstermesi bakımından bu ifade dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nde kadılar arapça bilmek zorunda olmakla beraber, hükümler çoğunlukla türkçe yazılırdı. Ancak arapça konuşan halkın yaygın bulunduğu yerlerde mahkeme sicillerinin bu dille tutulduğu görülmektedir. Öte yandan kadıların hükme esas tutmakla yükümlü oldukları hukuk metinleri arapçaydı.

¹²⁴ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 501-503; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 139.

¹²⁵ Sinob'daki Sultan Alâeddin vakfından olan medrese müderrisi ile câmi kayyumu arasında tahaddüs eden bir arzî dâvâsı tekrar İstanbul kadılığında görülürken ewelce alınan hü-

bir dâvâda vezîriâzam veya taraflar kazaskerin tarafsızlığı veya verilen hüküm doğruluğu hususunda şüpheye düşerlerse emekli veya ma'zul kazaskerlerden birisi bu dâvâya bakar ve hükmederdi¹²⁶.

Huzur Mürâfaalarına dâvâların Divan-ı Hümayun'dan, İkinci Divanı'ndan gönderilebileceği gibi padişahın da kendisine gelen dâvâ dilekçesi mâhiyetindeki arzıhalleri de *Arz Odası'nda şer'le görüle* üst yazısıyla buraya havâle ettiği görülmektedir. Muhtemelen taraflar Arz Odası'na doğrudan da başvurabiliyordu. Bir dâvâ bidâyeten Arz Odasına götürülebildiği gibi, mahallinde görülüp de taraflardan birinin hükme kanaat etmediği dâvâlar da istinafen buraya arzedilebilirdi. Her iki halde de dâvâlara bizzat bakılabileceği gibi başka bir mahkemeye de gönderilebilirdi. Bu mahkeme genellikle tarafların buldukları yer mahkemesi veya istinaf taleplerinde ilk hükmü veren mahkemeydi¹²⁷.

Divan-ı Hümayun hakkında önemli bir eser kaleme almış bulunan Ahmet Mumcu, Cuma Divanı'na gelen dâvâlardan önemli görülenlerin Divan-ı Hümayun'a gönderilebileceği gibi, Cuma Divanı kararlarından memnun kalmayanların da buraya mürâcaat edebilmelerini muhtemel görmektedir. Bu divan hakkında da fazla bilgi bulunmadığı için diğer divanlarla baktıkları dâvâlar bakımından ne gibi fark olduğu bilinmemekte, ancak bunların arasında yetki bakımından pek bir sınır bulunmadığı zannedilmektedir¹²⁸.

Mahkeme kararlarının kontrolü bakımından hayli önem taşıyan Cuma Divanı, Tanzimat devrinin ortalarına kadar Huzur-ı Âli Mürâfaaları adıyla sürmüştür. Tanzimat'tan sonra da şeyhülislâm huzurunda -hiç değilse bir süre- görülmeye başlanmıştır. Klasik devirdeki fonksiyonları hakkında fazla bilgi olmamakla beraber Tanzimat'ın ilanından hemen önce Meşihat'e (Şeyhülislâmlığa) bağlanarak süregelen, 1862 yılında da Meclis-i Tedkikat-ı

cet ile beraber reddedildiğinden Cuma günü divanda Rumeli kazaskeri huzurunda rü'yet olunmasına dâir arzıhal. BOA Cevdet-Adliye no: 1654, tarih: 6 Şaban 1144 (1732).

¹²⁶ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 238; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 153. Bu husus, günümüzdeki karar tashihi müessesesine oldukça benzemektedir.

¹²⁷ Mutasarrıfı olduğu arâzinin hâsılâtına bir sipâhi tarafından müdahale olunarak kanunî hakkının fazlasını aldığı iddiasıyla 5 Rebiülâhîr 1236 (1821) tarihli bir arzıhale padişaha şikâyette bulunan Emine hatunun dâvâsı Cuma Divanı'na havâle edilmiş, burada da kendisinin bu arâzinin ancak bir kısmına mutasarrıf olduğu anlaşılmağa önce mahallinde diğer mutasarrıflarla mürâfaa olunarak bu arâziye mutasarrıf bulunduğunu isbatlaması, ardından da diğer mutasarrıflarla beraber sözü geçen sipâhi ile mürâfaa olunmaları gerektiğine dâir 14 Rebiülevvel 1236 tarihinde hüküm verilmiştir. BOA Cevdet-Adliye no: 30, 1236 (1821).

¹²⁸ Mumcu, Divan-ı Hümayun, 148.

Şer'iyye'ye dönüştürülen Cuma Divanı'nın bu son devirde şer'i mahkeme kararlarına karşı gidilen bir yüksek kanun yolu mercii fonksiyonu gördüğü yakından bilindiği için klasik devirde de bu yönünün ağırlık taşıdığı söylenebilir. Nitekim bazı müellifler Cuma Divanı'nın bir kanun yolu mercii olduğunu açık şekilde zikretmişler, hatta bir istinaf veya temyiz mahkemesine benzetmişlerdir¹²⁹.

2. Çarşamba Divanı

Çarşamba günleri vezîriâzam konağında hâzır bulunan İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar (bilâd-ı erbe'a) kadılarının vezîriâzam başkanlığında oluşturdukları divana Çarşamba Divanı denirdi. Cuma Divanı'nın yanısıra, Huzur Mürâfaalarının bir diğerini teşkil eden bu divanda muhtemelen saltanat merkezinin her türlü problemi görüşülür, pâyitaht nâiblerinin verdikleri hükümler kontrol edilirdi. Cuma Divanı'ndaki kazaskerin yerini Çarşamba Divanı'nda artık bu kadılar almıştır. Bu kadılar ve daha ziyâde bunların tâyin ettiği nâibler tarafından verilen hükümlere itirazlar, vezîriâzam huzurunda incelenmekte ve gerekli görülürse bu dâvâlara tekrar bakılmaktaydı. Bazen de bu kadıların görev alanına giren bazı dâvâlar bidayet yoluyla ve bu kadılar marifetiyle, ancak vezîriâzamin huzurunda görülüp sonuçlandırılırdı. Bu divan da Cuma Divanı gibi vezîriâzamin merkezde bulunmadığı zamanlar sadâret kaymakamının başkanlığında toplanmaya devam ederdi¹³⁰. Ancak baktığı dâvâların mâhiyeti hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber bunu da istinaf mahkemesi veya bir çeşit yüksek mahkeme kabul edenler vardır¹³¹.

Huzur Mürâfaalarının, 1838 tarihinde Başvekâlet'e dönüştürülen Sadâret'ten alınarak Meşihat'e bağlanması ve artık şeyhülislâmın başkanlığında yapılması uygun görülmüştü. Kendisiyle ilgili dâvâlarda (yani çoğunlukla

¹²⁹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 237; Üçok/Mumcu, 249.

¹³⁰ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 503-504; Mumcu, Divan-ı Hümayun, 148-149; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 137; Mantran, I/119-120.

¹³¹ Üçok/Mumcu, 244; Stanford J. Shaw/ Ezel Kural Shaw: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Trc: Mehmet Harmancı, İst. 1983, I/ 195. Gördükleri dâvâlar ve verdikleri hükümlere bakıldığında Cuma ve Çarşamba Divanlarından oluşan Huzur Mürâfaalarının mahkeme kararlarını kontrol (bir başka deyişle kanun yolu) fonksiyonu icrâ ettiği açıktır. İlhami Yurdakul: *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 1996, 21-23. Hamamlarla ilgili bir dâvânın ikinci kez Çarşamba Divanı'nda görüşülüp i'lâma bağlanmasına dair hüküm. 9 Cemâzilevvel 1180 (1766). İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, 1/25/179.

müste'menlerle ilgili dâvâlarda) Divan-ı Deâvi Nâzırı da hazır bulunacaktı. 1862'de Huzur Mürâfaalarının yerini Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye almış, şey-hülislâmın bunlara başkanlık etme görevi de sona ermişti¹⁵².

D. Kazasker Divanı

Kazaskerler ayrıca kendi konaklarında haftanın belli günlerinde divan kurarak kendi görev alanlarına giren veya kendilerine havâle edilen dâvâlardan önem arzedenlere bizzat bakar, ikinci derecede önemli olanları ise şer'iyatçı denilen nâiblerine baktırırlardı¹⁵³. Divan-ı Hümâyun'dan İkinci ve Cuma Divanları'na havâle edilen ve buralarda bitirilemeyen dâvâlar da Kazasker Divanları'nda bakılarak sonuçlandırılırdı. Divan-ı Hümâyun toplantılarını takiben arza giren kazaskerler, bilahare Divan'a gelip bazı hukukî, şer'î işlerle ilgilenir, daha sonra Bâbüsseâde'ye geçerek burada da şer'î meselelerle meşgul olduktan sonra evlerine giderlerdi¹⁵⁴. Ancak bunların mâhiyeti hakkında bilgimiz yoktur. Kazaskerler yalnız askerî sınıfa (devlet memurlarına) âit dâvâlarla değil, bütün Osmanlı teb'asının hatta gayrimüslimlerin dâvâlarına bakmakta genel izinliydi¹⁵⁵. Kadı hükümlerini kontrol yetkileri sebebiyle temyiz mahkemesi başkanı, kadıları tâyindeki yetkileri bakımından da adliye bakanı statüsünde görülmüştür¹⁵⁶.

E. Taşra Divanları

Eyâletlerde, Divan-ı Hümâyun'un küçük bir örneğini teşkil eden Beylerbeyi (Paşa=Eyâlet) Divanı kurulurdu. Burada beylerbeyinin başkanlığı altında eyâletin ileri gelen idarecileri yanısıra eyâlet kadısı da hazır bulunurdu. Divan-ı Hümâyun'un bakıp sonuçlandığı her işin hemen hemen küçük örnekleri burada görüşülür, halkın itiraz ve şikâyetleri dinlenerek çözüldü. Beylerbeyi Divanı'nda idarî, örfî ve şer'î dâvâlar, bilhassa tumar ihtilafları görülürdü. Bunların kararları bir daha görüşülmek üzere Divan-ı Hümâyun'a götürülebilirdi¹⁵⁷.

¹⁵² Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 212-214.

¹⁵³ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 33, 236; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 154; Mehmet İpşirli: "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", Belleten, C: LXI, S: 232, Aralık 1998, 696-697.

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 32.

¹⁵⁵ Karş. bkz. Clement Huart: "Kazasker", İA, VI/522.

¹⁵⁶ Akdağ, II/79; İpşirli, Kazaskerlik, 699.

¹⁵⁷ Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 528; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 153-154; Üçok/Mumcu, 265; Cin/Akgündüz, I/252; İpşirli, Osmanlı Devlet Teşkilatı, 226. Canik sancağında Erem kazasında Refrul karyesi ahâlisinden Hasen oğlu Mehmed ve rüfekası beş kişinin Trabzon vâlisi sadr-ı esbak Ali Paşa huzurunda toplanan meclis-i şer'de hasımlarıyla cereyan

Taşralarda kurulan beylerbeyi ve sancakbeyi divanları, İslâm hukuk tarihindeki mezâlîm divanlarıyla aynı mâhiyette ve Osmanlı başşehirindeki Divan-ı Hümâyun'un taşralardaki örneği olduğundan, gerek dâvâ dinleme ve gerekse mezâlîmi kaldırma yönünde görev ve yetkiliydiler. Halk eğer, devlet memurlarının hukuka aykırı davranışlarından dolayı zarara uğramışsa bunu mezâlîm divanlarına şikâyet yoluyla götürebilirlerdi. Bu şikâyetin yerinde görülmesi durumunda hem o tasarruf iptal edilir, hem de o memur cezâlandırılırdı. Kadılar da birer devlet memuru olmaları hasebiyle, hukuka aykırı olarak verdikleri hükümlerden dolayı, halkın -günümüzdeki idare mahkemesi niteliğindeki- bu divanlara şikâyetle bulunma imkânı teorik olarak vardı. Bu yönüyle taşra divanlarını kısmen birer istinaf mahkemesi olarak görenler olmuştur¹³⁸. Beylerbeyi, tarafların şikâyet ve itirazları üzerine kadıyı eyâlet divanına getirterek dinleyebilirdi¹³⁹. Gerekli görülürse adı geçen mahkemelere durumu yerinde incelemek üzere mübâşirler gönderebilirlerdi¹⁴⁰. Önem itibariyle ikinci derecede kalan dâvâların kadı divanına havâle

eden mürâfaaları neticesinde hüküm verildiğine dâir mahalli kadılığında 15 Cemâzilevvel 1166 (1753) tarihli hüccet. BOA Cevdet-Adliye no. 3259. Karahisar-ı Sâhib'de Çuhadar Mehmed'e gadr edenlerle muhakemeleri yapılmak üzere Kütahya'ya celbine ve Ankara vâlisi Hacı Ali Paşa huzurunda muhakeme edilmesine dâir 21 Ramazan 1207 (1793) tarihli istidâ. BOA Cevdet-Adliye no. 3301.

¹³⁸ Heyd, Ottoman Criminal Law, 258; Cin/Akgündüz, I/278. Onsekizinci yüzyılın sonlarında olağanüstü yetkilerle Rumeli Beylerbeyisi olan Hakkı Paşa'nın bir mahkeme hükmünü bozduktan sonra bu hükmü veren nâibe gönderdiği şu yazı dikkat çekicidir: "*Silivri nâibi, şeriat hâini, i'lamını gördüm, kahkahayla güldüm, meâli hezeyan, hükmü hilaf-ı Kur'andır. Mühr-i müeyyidimi basarım, seni mahkemenin kapısına asarım!*" Pakalın, II/125.

¹³⁹ Talat Mümtaz Yaman: *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalaşma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İst. 1940, 13; Vecihi Tönük: *Türkiyede İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ank. 1945, 62.

¹⁴⁰ Yücel Özkaya: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ank. 1985, 213. Mübâşirler, klasik devirde hakkında şikâyet olan kadıların buldukları mahallere Divan-ı Hümâyun tarafından gönderilir, şikâyetlere dâir teftişte bulunur, gerekirse bununla ilgili muhakemelere katılır, sanık ve tarafları mahkemeye ihzâr eder, aldığı emirleri uygular, dönüşünde de Divan'a bilgi verir. "*Van beğlerbeğisine ve sâbikan Mardin kadısı olub hâliyen Van kazâsı sadaka olunana hükm ki: Bundan akdem Van kadısı olan kimesneye ve bazı kimesnelere dahi bazı husus isnâd olunub i'lâm olunmağın isnâd olunan hususların aslından aynı ile sûretü ihrâc olunub ve kadı dahi azlolinub Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mehmed zide kadruhu mübâşir ta'yin olunub vuku'ı ve adem-i vuku'ı ma'lûm olmak için mezbûr ile size gönderildi. Buyurdum ki: vardukda isnâd olunan hususları onat vechile hakk üzere teman dikkat ü ihümâm ile ber-müceb-i şer'-i kavim teftiş ü tafahhus eyleyüb göresin, anun gibi isnâd olunan mevadd-ı mezkûrların üzerine sâbit ü zâhir olursa habs idüb arz idesin. Şöyle ki: gayr-ı vâki' ise mezkûr kadıyı Südde-i seâdetüme gönderesin, âher mansıb virile. Amma hîn-i teftişde müşârünileyh çavuşum her zaman meclisde bile hâzir olub ve temâm hakk-ı sarîha tâbi' olub hiç bir cânibe meyl ü muhâba itmeyüb hakk üzere görüb dahi i'lâm eyleyesin. Şöyle ki, kadı teftişden mukaddem gitmiş ola, her kandeysel getürdüb emr üzere göresin ve ol kethüdâları dahi ref' idüb yirlerine kul tâifesinden yarar kimesneler nasb idüb istihdâm eyleyüb arz idesin.*" 16 Rebiülâhîr 967 (1559). BOA MD, 3/695. Mübâşirler, adli olmayan işlerde de görevlendirilebilirdi. Bunlar çoğu zaman dâvânın görülmesi esnasında mahkemede hazır bulunur ve Divan-ı Hümâyun'dan gönderildik-

edildiği gözönüne alınacak olursa, paşa divanının gönderdiği dâvâlar için eyâlet kadıları âdetâ bir üst merci gibi çalışmaktadır. Kadıların verdikleri hüküm, askerî kişiler hakkında veya bedenî cezâ içeren bir hükümse vâliye, had ve idam cezâsı içeriyorsa padişaha arzı mecburî olup, burada tedkik ve tasdik edildikten sonra yerine getirilebilirdi. Vâlinin tasdikten (yani imza ve tenfizden) kaçındığı hükümler kazaskere gönderilir, kazaskerin bu husustaki görüşüyle beraber Divan-ı Hümâyun'a arz edilir, burada tasdik olunursa yerine getirilir, bozulursa yeni bir hüküm verilir. Kadı artık buna itiraz edemezdi¹⁴¹. Mısır gibi büyük vilâyetlerdeki divanlar da Divan-ı Hümâyun'un birer örneğini teşkil ederdi; öyle ki bunlar, divan-ı mezâlim teâmülü çerçevesinde şer'î mahkemelerin kararları için bir kanun yolu mahkemesi niteliğinde görülmüştür¹⁴².

Sancaklarda kurulan sancakbeyi divanları da eyâlet divanının küçük birer örneği idi. Bunların da sınırlı biçimde mahkeme kararlarını kontrol ve nihâî hükümleri yerine getirmek gibi adlî görevleri vardı¹⁴³. Aslında Osmanlı

leri için varlıklarıyla taraflara dâvâlarının âdil görülmesi hususunda bir teminat teşkil ederdi. Nitekim Tanzimat'tan sonra da halk bu usulü sürdürmeyi tercih etmiştir. Tanzimat-ı Hayriyye ahkâmınca taşralardaki dâvâların mahallinde rû'yeti ihkâk-ı hakka kâfi iken bazı kimseler hüsn-i tesviye-i mesâliha medâr olmak için mübâşir ta'yin ettirmek istemelerinin tanzimat-ı mülkiyye ve kavânin-i adliyyeye dokunur bir yeri olmadığından mübâşir masrafını deruhde edenlere müsaade olunması hakkında vesika. BOA Cevdet-Adliye, no: 938, tarih: 4 Zilhicce 1257 (1842)

¹⁴¹ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 258; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 110. Bununla beraber vâliler genellikle kadıların verdikleri hükümleri geri çevirmez, hemen yerine getirirlerdi. Bununla ilgili bir tesbit için bkz. J. B. Tavernier: *XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat*, Trc: Ertuğrul Gültekin, İst. 1980, 87; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 110.

¹⁴² Gibb/Bowen, 129; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud: *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İst. 1990, 250. Gibb/Bowen ayrıca, Divan-ı Hümâyun'un İslâm hukuku geleneğindeki mezâlim fonksiyonunu yerine getirdiğini; kadı ve diğer şer'î görevlilerin burada yer almasının, bu divanların şer'î mahkeme sayılması neticesini doğurmayacağını söylemektedir. Bu görüş doğrudur; çünkü Divan-ı Hümâyun, tpkı tarihteki örnekleri sayılan mezâlim divanlarında olduğu gibi idarenin, bu arada devlet memurlarının hukuka aykırı tasarruflarının bakılıp kontrol edildiği bir yerdir. Aslî fonksiyonu şer'î mahkemelerin temyiz mercii değil, öncelikle bir çeşit idare mahkemesidir. Kadılar da burada birer devlet memuru olmak hasebiyle kontrol edilir. Hukuka aykırı hükümlerin denetimine ayrıca ihtiyaç duyulmamıştır; bunlar zaten baştan itibaren ipso iure geçersizdir. Ancak bu kabul hükümlerin âit olduğu dâvâlar bazen bizzat burada görüldüğü için Divan'ın idare mahkemesi vasfı, kendine has bir mâhiyet taşır.

¹⁴³ Yaman, 14; Tönük, 65; Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları, 213. Nitekim Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde "Sancakbeğleri dahî vâlidir, taraf-ı sultanîden vekillerdir. Sancaklarında dâvâ dinleyüb icrâ-yı ahkâm-ı şer'i at iderler. Bunlar dahi hükümette beğlerbeğler gibidir. Oldukları sancakda hıfz ve hurâset-i ra'yye ve zabt-u-rabt ve def-i mezâlim ve umûr-ı seyf ve siyasetle me'murlardır. Lâkin bunlar beğlerbeğlere tâbî'dirler. Velâyet-i âmmeleri beğlerbeği kadar değildir." denilmektedir. Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 528-529.

Devleti'nde mülkî âmirlerin kadılar üzerinde âmir sıfatları bulunmamaktaydı. Ancak halkın memurlardan şikâyetlerine, bir başka deyişle idarî dâvâlara taşra divanında bakıldığı için, halkın hâkimlerin hukuka aykırı hükümlerine karşı itirazları da memurdan şikâyet, bir başka deyişle idarî dâvâ kabul edilir ve burada hallolunurdu. Yoksa adlî hükümlerdeki yanlışlık ve hukuka aykırılıkların tesbit ve tashihiinin genellikle ve kural olarak Divan-ı Hümâyun'un yetkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Zaten taşra divanları tatbikatta daha çok tumar ve malî ihtilaflarla halkın memurlardan şikâyetlerine bakmışlardır. Bu yönleriyle İslâm tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneği olduğu söylenebilir¹⁴⁴. Daha önce de geçtiği üzere bu husus, muhtemelen İslâm hukukunun, vâlilerin idarî ve adlî yetkileri bir arada hâiz oldukları ve daha sonra kadıları bizzat tâyin edebildikleri ilk devirlerinden kalma bir geleneğin Osmanlılara yansımından kaynaklanıyordu.

Bununla beraber daha önce de söylendiği gibi, pratikte mahkeme kararlarına itirazı olanların, taşra divanlarına ne derece yaygınlıkla başvurduğu hususunda elde kâfi bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ancak şurası bellidir ki, mahkeme kararlarına itirazı olan kimseler, tarih boyunca merkeze, yani Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatı tercih etmiştir. Taşra divanlarına gitmekten daha zor ve masraflı olsa bile, mülkî âmir ve taşra hâkimlerinin mahallî etkiler altında kalabilme ihtimali olduğu için, Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat, halkın tercih ettiği bir yol olmuştur.

Taşra divanlarının verdiği kararlar da Divan-ı Hümâyun'a itiraz yoluyla götürülebilirdi. Nihâî olarak başvurulabilecek makam padişah idi. Çoğu zaman Divan, kendilerinden şikâyet olunan kadıları teftiş edip haklarında gerekirse muhakeme yapılmasını bu hâkimlerin buldukları yere en yakın mahallin beylerbeyi ve kadılarına emredebilirdi¹⁴⁵. Bu husus belki beylerbeyi ve bu eyâlette bulunan kadı'nın üst adlî denetim mercii gibi görülmesine se-

¹⁴⁴ XVI. asırda Anadolu vilâyetlerinden birinde (Amasya'da) kurulan bir beylerbeyi divanını bu şekilde değerlendiren bir tesbit için bkz. Ogier Ghiselin de Busbecg: *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Trc: Aysel Kurtuluş, ty, yy, 61. Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde de zaten mezâlim kelimesi geçmektedir. "...Dâvâ dinleyüb def-i mezâlim için şer'-i şerif ve kanun üzere buyruldu virmeğe ve mezâlimi ref' itmeğe me'murlardır." Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 500.

¹⁴⁵ Amik kadısı Hüsâm'dan şikâyet edildiğinden tahkikat icrâsına ve şikâyetçilerle mürâfaa olunmasına dâir Haleb beylerbeyi ve kadısına hüküm. 25 B (Receb) 984 (1576) BOA MD, 28/590. Şuf nâhiyesi nâibi İbrahim'den ehâli şikâyet etmekle teftiş idüb cürmü sâbit olursa şer'le muamele edilmesi hakkında Haleb beğlerbeyisine, Kilis ve Antakiye kadılarına hüküm. 21 Ra (Rebiülevvel) 987 (1579). BOA MD, 36/723.

bep olmuştur¹⁴⁶. Taşralardaki beylerbeyi ve sancakbeyi (paşa) divanları, Tanzimat'tan sonra eyâlet ve sancak meclislerine dönüştürülmüş, dâvâ görme ve hüküm kontrol yetkileri de devam ederek sonunda nizâmiye mahkemeleri durumuna gelmiştir.

IV. HÜKME İTİRAZIN ETKİSİ

Klasik devir Osmanlı Devleti'nde kadı hükümlerinin icrâsı ehl-i örfe, yani beldenin mülkî âmirine âit bir görev olup, bu kişi genellikle merkezde çavuşlar ve kazâlardaki subaşilar idi. Suçları sâbit olanları kadı bu görevlilere teslim ederdi¹⁴⁷. Acaba itiraz durumunda hükümün icrâsı geciktirilir miydi? Bu hususta açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla beraber klasik devir Osmanlı hukukunda kadıların katl, hırsızlık ve diğer had suçlarına dâir verdikleri -yani sonradan telâfisi imkânsız- bedenî cezâların padişaha arzı gerekli olup, burada tedkik ve tasdik edildikten sonra yerine getirilebilirdi. Ancak tatbikatta doğrudan padişahça değil, kazasker veya vezîriâzam tarafından tedkik olunur ve her halde padişah tasdik etmeden yerine getirilemezdi¹⁴⁸. Dolayısıyla zaten derhal icrâ edilmeleri bahse konu değildi. Bu, bir anlamda re'sen ve resmen temyiz olup, Tanzimat sonrasında da sürmüştür. Kadı hükümlerinin öncelikle mülkî âmire arz olunup burada incelendikten sonra yerine getirildiği (infaz), bunların infazdan kaçındığı veya hukuka aykırı bulunduğu hükümlerin padişaha arz olunduğu bazı kaynaklarda geçmekteyse de, esas olan bedenî cezâ içeren hükümlerin mutlaka padişah tasdiikiyle infaz edilebilmesiydi. Malî hükümler hemen yerine getirilirse de, hükümün bozulması durumunda bunların telâfisi mümkündü. Yerine getirilmiş bir mahkeme kararının sonradan hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa, İslâm huku-

¹⁴⁶ Daha önce de işâret edildiği üzere, Ricaut, bir paşanın veya vezîrin arapçayı bilmesinin mutdaka şart olduğunu, çünkü kendi kazâ hakkı çerçevesi içine giren kadıların yazı ve hükümlerini okuyabilmesi ve denetlemesi gerektiğini bildirmektedir. Ricaut, 60. Sadrîâzamın ve diğer vezîrlerin, (ki beylerbeyi ve sancakbeyleri de genellikle vezîr, yani paşa rütbesinde kişilerdir) şer'i hükümleri kontrol mercii olduğunu göstermesi bakımından bu bilgi dikkat çekicidir.

¹⁴⁷ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 255; Üçok/Mumcu, 233; Özkaya, XVIII. Yüzyıldaki Osmanlı Kurumları, 203; Lybyer, 267; Aydın, 87. Kadı hükmü olmaksızın ehl-i örfün cezâ uygulaması mümkün değildi. "Budun defterdarı Kerîm Çelebi'ye hüküm ki:.....vardukda kazıyye arz olunduğu gibiyse siyâset sancakbeğünündür. Ehl-i fesâd her kim olursa olsun fesâd u şenaatleri zâhîr olub bi-hasebi'ş-şer' ve'l-kânun salb u siyâsete müstehik oldukda hüküm-i kadı lâhık olub hüccet virildükden sonra mücrimi sancakbeğine teslim itdüresin ki lâzım geleni icra itdüre." 23 Şaban 967 (1560). BOA MD 3/1145. Kadılarına âit habs ve itlak işine vüzerâ, mîrimîrân, mütesellimîn karışmaması hakkında Kayseri kadısının ilâmı. BOA Cevdet-Adliye, no: 4733, tarih: M (Muharrem) 1195 (1780).

¹⁴⁸ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 255-256.

kunun genel prensipleri çerçevesinde zarar hazineden tazmin edilir, sonra ilgililere kusurları nisbetinde rücu' edilir, ayrıca gerekirse bu hukuka aykırılığa sebebiyet verenler cezâlandırılır, bu kişi kadı ise çoğu zaman görevden alınır.

SONUÇ

Klasik devir Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü için tam mânâsıyla sistematik bir yol öngörülmüş değildi. Dünyada bu iş için en çok kullanılan istinaf ve temyiz yollarına, Avrupa'da bunları doğuran tarihî ve siyasî sebepler mevcut olmadığı için, İslâm dünyasında, dolayısıyla Osmanlılarda da rastlanmamaktadır. Ancak bundan Osmanlı Devleti'nde, hukuka aykırı verilmiş mahkeme kararlarının kontrolünün söz konusu olmadığı neticesi çıkmamalıdır. Öncelikle mahkeme kararlarında hukuka aykırılığa rastlanmaması için çeşitli ön tedbirler alınmıştır. Fetvâ ve şühûdü'l-hal müessesesi bunların başında gelir. Öte yandan, padişah, hukuka aykırı verildiği düşünülen mahkeme kararlarını kontrol yetkisini, İslâm geleneğinin de etkisiyle, dâimâ elinde tutmuş ve bu yetkiyi merkezde bulunan ve İslâm dünyasındaki divan-ı mezâlimlerin gelişmiş bir örneği kabul edilen Divan-ı Hümayun vâsıtasıyla kullanmıştır. Divan-ı Hümayun gerek ilgililerin talebiyle, gerek bizzat hâkimin arzıyla, gerekse re'sen, mahkeme kararlarını incelemekte, hukuka aykırı gördüklerini bozarak hükmü veren veya bir başka mahkemeye yeniden görülmek üzere havâle etmekte, ya da önemli gördüğü durumlarda dâvâya bizzat kendi bakmaktadır. Son olarak bizzat padişaha mürâcaat imkânı vardır. Bunun dışında hukuka aykırı verildiği iddiası bulunmaksızın bir mahkeme kararının bir başka yargı mercii önüne götürülmesi -İslâm hukuku gereği- mümkün olmamaktadır. Divan-ı Hümayun ve buna bağlı divanlarda, mahkeme kararlarını kontrolü, daha ziyâde kararı veren hâkimin kontrolü şeklinde tezâhür ettiği için, bu merciler temyiz mahkemesi yanında, hatta belki de daha ziyâde idare mahkemesi manzarası arz etmektedir.

